

FALL 1983

АНАБАЗИС NABASIS

НАЦІОНАЛІЗМ – ЦЕ ВЕЛЕТЕНСЬКА
І НЕПОБОРНА СИЛА, ЯКА ЯСКРАВО
ПОЧАЛА ПРОЯВЛЯТИСЯ В XIX ВІКУ. ПІД ЙІ
МОГУТНІМ НАТИСКОМ ЛАМАЮТЬСЯ
НЕПЕРЕМОЖНІ, ЗДАЄТЬСЯ, КАЙДАНИ, РОЗ-
ПАДАЮТЬСЯ ВЕЛИКІ ІМПЕРІЇ І З'ЯВЛЯ-
ЮТЬСЯ ДО ІСТОРИЧНОГО ЖИТТЯ НОВІ
НАРОДИ. НАЦІОНАЛІЗМ ЄДНАЄ,
КООРДИНУЄ СИЛИ, ЖЕНЕ ДО БОРОТЬБИ,
ЗАПАЛЮЄ ФАНАТИЗМОМ ПОНЕВОЛЕНІ
НАЦІЇ В ІХ БОРОТЬБІ ЗА СВОБОДУ.

ЯК НЕ МОЖНА СПИНІТИ РІЧКУ, що
ЗЛАМАВШИ КРИГУ НАВЕСNI БУРХЛИВО
НЕСТЬСЯ ДО МОРЯ, ТАК НЕ МОЖНА
СПИНІТИ НАЦІЇ, що ЛАМАЄ СВОІ
КАЙДАНИ, ПРОКИНУВШИСЬ ДО ЖИТТЯ.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

Всю кореспонденцію (лист, чєж, пакунок)
просимо відправувати на:

VALENTYN MOROZ ANABASIS
23 Armada Ave.
Toronto, Ont.
M6S 3W7
Canada
Tel.: 416-767-6862

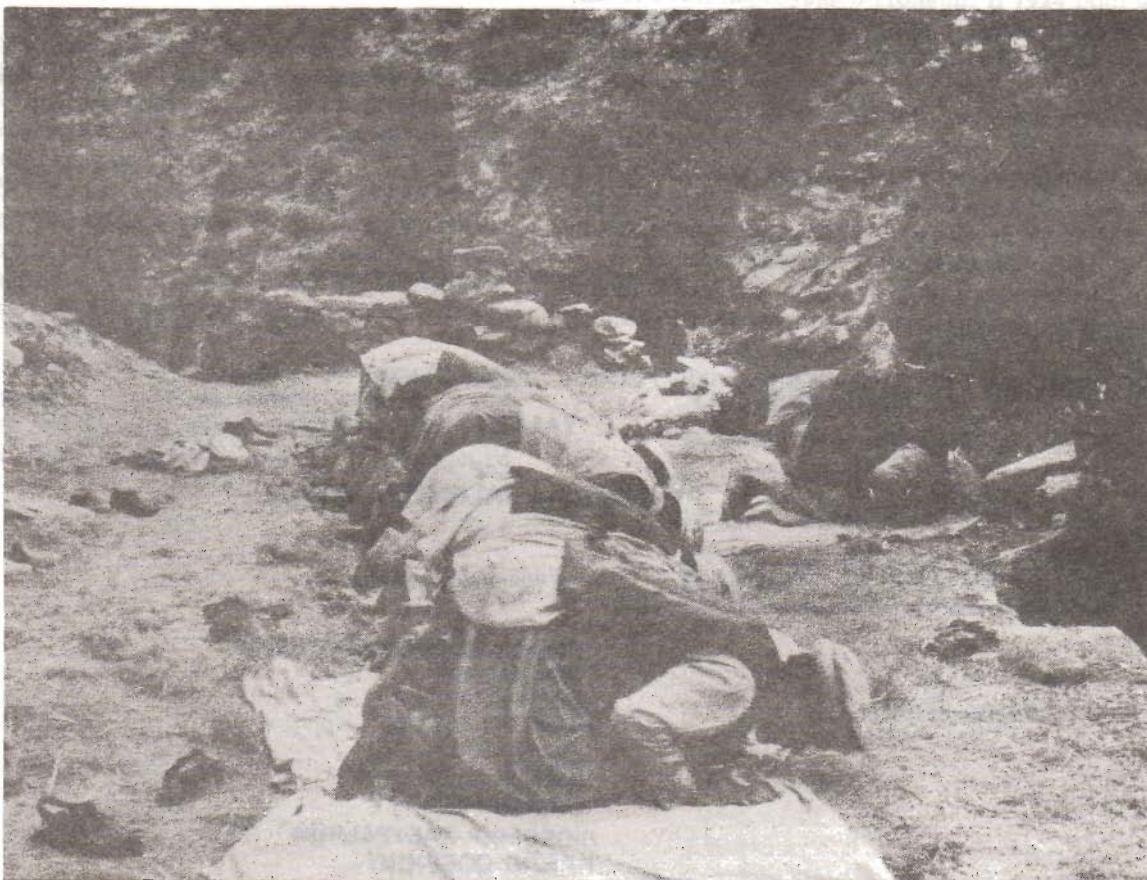
SUBSCRIPTION FOR 1983

ANABASIS
23 Armada Ave.
Toronto, Ont.
M6S 3W7, Canada

CANADA	\$16.00 (Canadian)
UNITED STATES	\$13.00 (U.S.)
all others:	
BY BOAT	\$13.00 (American)
AIR MAIL	\$17.00 (American)

NAME
ADDRESS

АНАБАЗИС

Ці люди в Афганістані, що моляться перед боєм — майже неписьменні і майже неозброєні. Проте Московська імперія з її кібернетичною технікою не має чим здолати їх. Імперії завжди ламали зуби саме на таких людях...

РІК IV

осінь 1983

ч. 3 (14)

ТОРОНТО

АНАБАЗИС

ANABASIS

Ukrainian Magazine

TORONTO, CANADA

Price 3•50 dol.

Виходить чотири рази на рік

QUARTERLY

DATE OF ISSUE:

SEPTEMBER , FALL 1983

Second class mail registration number 5730

Editor in chief

VALENTYN MOROZ

Publisher — VALENTYN MOROZ

Редакційна колегія

ЯРОСЛАВ ЛЕБЕДИНСЬКИЙ
ВІРА МОРОЗ
ЗОР'ЯНА БЕССЕР
ДМИТРО СТРОІЧ
ІВАН КУЗЬО
ВОЛОДИМІР МОХУН
СТЕПАН ГОРЛАЧ
ЛЮБОМИР ХАБУРСЬКИЙ
КАРЛО СОБЕНКО

Обортка — АНАТОЛІЙ КОЛОМИЄЦЬ

Підписані статті висловлюють точку зору автора, а
не редакції.

Надіслані рукописи не повертаються.
Редакція застерігає за собою право скорочувати
статті та виправляти мову.

The opinions expressed in the signed articles belong to
the authors, and are not necessarily shared by the editorial
staff.

Всі права застережені.

Copyright

Передруки дозволені за поданням джерела.

КГБ – З ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

Правду кажучи, з КГБ я познайомився досить пізно...

Я знов міліцію, і всі кругом знали. Її уніформа була символом каральної системи. Старе НКВД об'єднувало в собі обидва відділи: і кримінальну, і політичну поліцію. Після поділу символом каральної системи в очах загалу лишилась міліція, що й легко можна було бачити на кожному кроці; а КГБ якось стояло в тіні.

... Тата в сорок якомусь році заарештували. Ні, не за «політику»; він мусив покинути працю на залізниці, бо добровільно його не відпускали. За тодішніми законами це був злочин. Татові дали смішно малий, як на сталінські часи, термін: шість місяців тюрми... Я носив йому їсти до міліції. В місцевій тюрмі тоді сиділо багато людей, більшість за УПА і справи, зв'язані з ним. Під старим муром замкненого костелу чекали жінки, щоб побачити і передати пакунка — чоловікові, братові, синові. Один з міліціонерів, які водили на допит і з допиту, був з Азії; вигляд мав незвичний для нас, до того ж на ньому позначилась помітна деградація від довгої служби в каральній системі. Отже, виглядав отідно. Жінки, що сиділи під муром, коментували його «парсуну» так: «То мав народитися чорт, але заспівали півні, і народилась людина».

Я ходив не раз коло будинку з написом КГБ у нашому містечку, але ця назва якось не казала мені нічого; а був же я немалий тоді: 16, 17 літ... І більшість населення також не мали певного уявлення про КГБ; це не була одна з кожноденних реальностей, як міліція або голова колгоспу. Іх це задоволяло — КГБ не любить себе рекламиувати... Вже пізніше, у Луцькій тюрмі в 1966 році я зустрів пияка-Москаля. Дізнавшись, що я «політический» і що мене заарештувало КГБ, він розповів мені смішну пригоду про зустріч з цією організацією. Якось він прийшов до «чайної» (совітська бара) і на повний голос продекламував нового вірша на адресу Хрущова: «Як умру, то поховайте мене в кукурузі, не забудьте положити хемію на пузі» (натяк на те, що Хрущов скрізь заставляв сіяти кукурудзу і всі кошти кинув на хемічну індустрію). Після цієї декламації прийшов один в цивільному і сказав: «Пішли». Потім була розмова; найперше «цивільник» сказав: «Я з КГБ». Розрахунок був на те, що ці слова викличуть моментальний жах. Але пияк просто не зінав, що це. Вся енергія пішла на те, щоб вяснити, що то за звір: КГБ. Після того вже не було сенсу говорити.

Після смерті Сталіна, в роки «відлиги», на Наддніпрянщині в менших районах навіть ліквідували окремі існуючі відділи КГБ — вони були при міліції. Влада мала ілюзію, що націоналізм та інша «контрреволюція» зникли... Зліквідували також окремі тюрми КГБ (я в

Луцьку та Івано-Франківську сидів уже в звичайній тюрмі; про окрему тюрму КГБ лише згадували принагідно). Спеціальні тюрми КГБ залишилися тільки в Києві та Львові. Але ілюзія дуже скоро минула. Бо вже на початку 60-х років Шелест мусив рапортувати до Москви: «Центр націоналізму перемістився із Львова до Києва». Це була велика несподіванка, правдивий удар по голові; доки вони виловлювали в Карпатах останніх партизанів-націоналістів, у Києві і Львові з'явились нові... Після того вже не було мови проскорочення КГБ. Воно росло й росло — це найбільш ростуча організація в Совітському союзі.

Коли заходить мова про перші концтабори, люди звикли ідентифікувати їх з Гітлером і гітлеризмом. Але несправді перші концтабори з'явились у Москві ще в 1919 році. Гітлер вчився будувати концтабори у Сталіна. Колендрик, югославський історик, дав світові цікаві матеріали про совітську каральну систему. Він — один з тих югославських комуністів, які після конфлікту між Сталіном і Тіто опинились в Москві. Колендрик мав доступ до партійних архівів; йому пощастило набести на документи Берія. Це були не тільки матеріали слідства, але й великий лист Берія — самовирівдання для історії (бо в очах політбюра його вже нічо не могло виправдати). Нас цікавить, звичайно, не аргументація Берія про його «невинність». Цікаві факти й цифри, які наводить Берія. Він знов багато... За його словами, у 1936 році каральним органам була розіслана інструкція, що дозволяла застосування «фізичних мір». В перекладі на людську мову це означає тортури. Звичайно, неофіційно тортури застосовувалися з перших днів більшовицької влади. У 1936 році вони були легалізовані... Наївно було б шукати відповідного розпорядження в офіційних документах. У Совітському союзі все вирішується таємними інструкціями. Те, що записане в конституції чи інших законах, не має до правничої практики жодного стосунку. Правдивий закон — це таємні інструкції.

Ясно, що вже через кілька років після більшовицького перевороту нечуваний терор ЧК («Чрезвичайна Комісія») нагромадив на олінії цієї організації багато бруду. Тому назуву змінили: замість ЧК почало фігурувати ГПУ («Главное політическое управление»). Потім історія повторилася — каральний московський монстр перейменувався на НКВД. Потребувались також постаті, на які можна було зіпхнути увесь бруд злочинів і створити враження, що винна не система, а окремі «вороги народу». Так спочатку знищили кривавого Ягоду, шефа ГПУ, потім, у 1938 році «ворогом народу» став Єжов. І тоді на його місце приходить Берія. Він каже у передсмертній записці, що вже тоді був свідомий: колись і на нього зіпхнуть брудний мішок, наповнений людьми,

хворими на одвічний московський комплекс каральності.

Цифри, які наводить Берія, кажуть самі за себе. Тільки за 1936-38 роки у Червоній армії були знищенні або заслані до Сибіру чотири маршали, 14 генералів армії (з 16-ти), 60 генералів дивізій (з 67-ми), 136 командирів дивізій (з 199). І що особливо цікаве — репресували всіх совєтських військовиків, які брали участь в еспанській війні 1936-39 рр. на боці комуністів. Неймовірно? Незрозуміло з точки зору нормальної людини? Це ж мусили бути найкращі військовики, коли тім вірили настільки, що випустили з клітки, тобто за кордон! Але кремлівська льога є особливою: кожний, хто був за кордоном і спілкувався з чужими, «заражений буржуазною пропагандою». Вірус свободи є найстрашнішим для кремлівських епідеміологів... Берія пише, що в 30-ті роки були заведені справи в НКВД більш як на половину всього населення імперії //, в тім на всіх інтелектуалів! У 1938 році в тюрях сиділо сім міліонів людей — рекордна цифра в історії. Лише з 1936 по 1938 рік у тюрях і таборах вбили та заморили голодом два міліони людей. (Сюди не входять цифри з «волі», скажімо жертви українського голоду 1933 року).

Війна підсилила потребу системи в каральному апараті. Вивезти до Сибіру й Центральної Азії цілі нації — кримських Татарів, Чеченців, Калмиків, Німців з Волги. Цікава аргументація стосовно Німців (я читав цей документ). Вона дуже оригінальна: ми маємо дані, що серед німецького населення Волги є сотні шпигунів. Населення це не видало жодного. Значить, воно все підлягає репресії. Досі в совітському кримінальному кодексі є стаття «за недонесення». Найпідліший вчинок з точки зору елементарної етики — донос — є в Московській імперії обов'язком: якщо хтось знає, і не донесе — в такому випадку передбачена кара. Окупація совітами Західної України, Прибалтики, Басарабії поширила «царство Хама» й на ці території. Тепер різні «Вісти з України» люблять писати про «терор українських буржуазних націоналістів», які нібито вбивали присланіх зі сходу вчителів, журналістів та іншу «інтелігенцію». Варто приглянувшись ближче до цих «культуртрегерів». Конкретний факт:

Галичан, інтелігент, після вторгнення совітів у 1939 році призначається директором сільської школи. У школі є тягарове авто, і присилають шофера. Москаль, з-за Москви. Не дуже письменний — шофера собі та й годі. Але Москаль є Москаль; йому треба дати горілки, і можна довідатися багато цікавого. Одного разу директор і шофера випили, і він... починає плакати. «Чого плачеш?» — «От Ти добрий чоловік, а я мушу Тебе посадити». — «Як посадити? Ми ж сидимо обидва за столом». — «Ти ще нічого не знаєш у нашій савецькій житті. Скільки я отримую як шофера?» — «Сімдесят рублів, Ти ж знаєш». — «Так от я ще отримую триста рублів я є енкаведист. Мене прислали слідкувати за Тобою, а потім знайти на Тебе матеріял, щоб засудити. Вся західноукраїнська інтелігенція призначена до Сибіру».

Західна Україна була напхана в 39-му році такими «шофераами», «вчителями», «бухгалтерами». Потім, у 40-ві роки, до них приєдналися ближче, і багатьох українське підпілля відіславо «у кращий світ».

Я ще застав рештки сталінщини, коли прийшов до табору в 1966-му році. Ще були в'язні, які пам'ятали часи, коли охоронці-садисти стріляли людей з розваги. Кидали

сигаретку збоку від колони, як ішли в'язні на працю. Хоть вискачував за нею — і можна було стріляти. Я ще застав у таборі Литовця Петрусявичуса, людину без руки. Він з кількома товаришами здійснив успішну втечу з табору. Але потому в лісі їх зловили і зловлених постріляли. Привезли трупи на «вахту» (вхід до табору) і поклали на землю, для постраху іншим. І раптом один заворувився! Тепер, при всіх, його вже не можна було стріляти. Так Петрусявичус залишився живим, але без руки. Але у 56-му році все це скінчилося. Після кількох масових амнестій міліони людей вийшли на волю. У таборах і тюрях залишилися правдиві політичні в'язні. Тепер це вже були не міліони, а тисячі. До них КГБ потребувало нових людей і нових методів.

Символом цих реформ у КГБ був Нікітченко, який став головою українського КГБ після 20-го з'їзду комуністичної партії. Його призначив центральний комітет комуністичної партії України. Це було вперше за два десятки років. Більше київський ЦК не міг призначити керівника НКВД України. Його призначав сам Сталін. НКВД було державою в державі. Після смерті Сталіна ще маємо спробу з боку чекістів відновити цю практику. Біля гробу Сталіна першим у ряді стояв Берія. Він готувався стати новим диктатором. Але партійна кліка перехитрила його. Берію арештували і знищили, не пояснюючи нам, за що й чому. З того часу партія опанувала каральну систему, як і всі інші сфери життя. На Україні питання арешту політичного в'язня вирішувалося голосуванням у ЦК (чи в місцевому партійному комітеті); після того до КГБ посилився наказ про арешт. Наприклад, у 1970 році при голосуванні арешту Дзюби лише одним голосом пепеважала версія ні.

З того часу в КГБ приходять нові люди й нові методи. Наші уявлення про КГБ тут, на Заході, як правило, застарілі. Ми малюємо на карикатурах гори черепів і сокиру. Це лише заважає нам, бо не дає можливості побачити сучасне, реальне КГБ. Тепер нагебісти люблять іншу методу: живі трупи. В'язні випускають на волю; але на волю виходить тільки тіло — людина залишилась там, у тюрмі.

Нові, «інтелігентні» методи застосовувались уже й раніше — в університетах. Правда, я не пам'ятаю старого, «сталінського» університету. Евген Сверстюк, який вчився у Львівському університеті років на чотири раніше мене, оповідав: приходимо вранці на лекції — того нема... другого нема... І не дуже можна й допитуватися; усі знають, що вони заарештовані. Коли я прийшов до Львівського університету в 1953 році — вже було тихо. То був найсіріший час: сталінщина минула — дисиденти ще не з'явилися. Серед нас, п'ятдесяти молодих істориків, що прийшли на перший курс, був один трохи старший. Прізвище його звучало ніби по-російському, але не дуже типово: Надим'янов. Потім він розповів, що його предки були Болгарами. Правда, то вже «поросло травою». Совітська система любить Болгарів, які забули про Болгарію... Він уже відслужив військо. Але всі роки військової служби він просидів у... бібліотеці. Якось незвично: тяжка служба для всіх, в цей — у бібліотеці. Донощик завжди ставлять на найвигідніше місце. У тюрмі, наприклад, кримінальні навіть назвали тюремний офіс «школою кухарів». Бо хто завербувався в донощики — того ставлять на кухню (найвигідніше місце в тюрмі). Надим'янов був собі гарненький, гладко зачісаний, привітний... З кожним умів говорити в потрібному ключі.

Був «душою товариства»; подобався нам, до часу. Аж через кілька років ми зрозуміли, хто він, і куди ходить: на вулицю Дзержинського, де за довгим цегляним парканом міститься КГБ. Але до того часу він уже про нас знов... Надим'янов учився погано. Був тупим; до того ж мав родину, і КГБ забирало багато часу. Але по закінченні університету отримав високу посаду: заступника ректора Дрогобицького педагогічного інституту. Половинаsovітської «інтелігенції» складається з таких як Надим'янов. Фактично в Україні йде невидима боротьба між інтелігентами правдивими (типу Рильського чи Брайчевського) і тими, кого запхало в інтелігенцію КГБ. Ми не завжди зайдемо правильну лінію в цій боротьбі. Як правило, ми обмазуємо всіх чорною фарбою, записуючи до «комуністів»; в той час як нашою місією є підтримати правдиву інтелігенцію в II тяжкому змаганні з бовдурами від КГБ.

Отже — про нові методи. В основі їх лежить хемія, психологія. Такий підхід потребував людей з освітою. Післясталінське КГБ взяло курс на посилене вербування тих, що закінчували університети. Якось Михайло Горинь у листі зі Львова до табору в Мордовію писав, що КГБ — це «єдина організація, яка не старіє». То типово: диктатура завжди дбає у першу чергу за каральний апарат.

Мої перші конфронтації з ними... То були і старі кегебісти, і нові, «інтелектуальні». У 1960 році я поступав до аспірантури (студії для оборони докторату). Мене не прийняли, хоч я склав іспити і з фаху, і з філософії на «відмінно». Але з історії «партії» мені поставили «незадовільно», хоч ці убогі цифри і факти міг би розказати й осел. У розмові мені заявили, що мене не приймуть нізащо. Таких як я було більше. Дехто з них поїхав до Москви, Ленінграду, і там Їх прийняли. Система КГБ вже не мала тотальної сили, як у 30-ті роки, коли навіть перший міністер Сталіна — Молотов — відмовився від власної дружини, коли II заарештували. (Знав добре, що інакше і він довго не втримається). Я теж знайшов інші двері до аспірантури: заочно. Я склав т. зв. кандидатські іспити й написав тезу, але оборонити не встиг через арешт. Пізніше мене все ж прийняли до педагогічного інституту на посаду професора модерної історії. Я знав, яка відбулась розмова на вченій раді. Ті, що репрезентували КГБ, заперечували, але декан сказав: ми потребуємо фахівця. І справа тим вирішилась. Декан переважив КГБ.

Пригадую свою першу зустріч і з кегебістом старого типу. Це було в 1961 році, в нашему Горохові, містечку на Волині. Мене викликав на розмову завідуючий відділом агітації й пропаганди (є така посада). Він сказав: про Тебе йдуть недобри чутки. Ти ведеш націоналістичні розмови. Я заперечував: це мої неприятелі хочуть мене скомпрометувати, і т. д. Під кінець розмови до офісу зайдов ще один; не привітався і сів коло стіни. Пізніше виявилося: це був начальник районного КГБ. Його прислали до Горохова з Москви. Ясно, що коли з Москви присилають аж до Горохова, то це значить, що виклидають на сміття. То й були якраз роки, коли старих, сталінських чекістів активно заміняли молодшими. Це породило гострий конфлікт між двома поколіннями кегебістів. У Києві був навіть випадок бійки в ресторані між старими й молодшими на грунті суперечки про Сталіна. Така різка протилежність поглядів зрозуміла.

Старий кегебіст — це садист, який убивав людей, або наказував убивати. Молодий — це пристосуванець, який пішов до КГБ, бо там більше платять. Жодної злости ні до кого він не має. «Капіталізм» чи «соціалізм» — йому все одно, аби гроши. Це — споживач. Старі не любили молодих не тільки через різницю поглядів, — це була також битва за гроши. А битись було за що... Правда, «синіх конвертів» після смерті Сталіна вже не було. Їх колись привозив спеціальний посоланець. Енкаведист мусив розписатись, що отримав; питати ні про що не мав права. Аж потім відчиняв і рахував, скільки йому доплачують за юдину службу. Але й без «синіх конвертів» платня кегебіста в кілька разів перевищує звичайний докід в Совітах. Молоді відбирали в старих посади. Старі вважали, що це відбувається занадто скоро; молоді вважали, що надто повільно... Не завжди бились в ресторані; але різниця чулася в усьому. Одного разу КГБ влаштувало дивний експеримент: вечір Ліни Костенко для... КГБ (!?). І різниця в оцінці II творчості з боку молодих і старих була дуже великою.

Так само непримиримим є конфлікт між КГБ й міліцією (кримінальною поліцією). Тут пружиною є звичайна заздрість. Міліція має багато праці, брудної й небезпечної (з огляду на масове пияцтво, хуліганство й злодійство у Совітському союзі), а платню й привілеї має далеко менші, ніж КГБ. Є ще одна причина антагонізму: з міліції (також з армії) все нові й нові контингенти військ передаються під командування КГБ. Це робиться в розрахунку на майбутні внутрішні конфлікти у державі. За підрахунками Лук'яненка, у післявоєнний час до КГБ передано більш міліона солдатів.

Перший мій постійний «знайомий» з КГБ — то капітан Кольчик. Пригадую: привезли мене з Івано-Франківська до Луцька. Тюрма тим специфічна, що людина буде навколо себе якісь параметри існування, що полегшують і ніби роблять невидимим тягар неволі. Але нова тюрма давить з новою силою. Мене відвели до камери. Холодно. Сірий, сумний день — не дощ, і не сніг... За вікном — цвинтар (він у Луцьку коло тюрем). Раптом викликають на допит. У кабінеті — людина в уніформі. «Добрий день. Оце ж той нещасний слідчий». «Чому нещасний?» — дивуюся я. Пояснюю: слідчий відділ в КГБ на гіршому становищі, ніж оперативний, і т.д. Але справа не в поясненні. Справа у психології. В'язень нещасний — і він теж грає на цій ноті. Мимоволі виникає більше довір'я, а з тим — можливість «розколоти» в'язня. Молоді кегебісти досягають більше хитростю, ніж brutallістю. Биття в тюрмі не є такою ефективною зброєю, як гадають. Воно замикає людину і мобілізує. Сучасний кегебіст знає це. Тому він, як правило, застосовує тактику: кругом brutallістъ. Наглядачі brutallістъ; кримінальні в'язні brutallістъ; обставини brutallістъ. І лише слідчий є нормальнюю людиною. Він чесний. Він навіть може принести масла, якісь речі з дому. І до його виникає мимовільна прив'язаність. Ці психологічні деталі, незначні на перший погляд, є дуже небезпечними. Не один в'язень розмагнітився і розслабився неламітко для свєб перед «культурним» кегебістом, хоч він нє злякався б налевно і самого Сталіна.

Кольчик — один з найздібніших психологів у київському КГБ. Чому я це піджреслюю? Двіякі нації давно завели «віденські архіви» і все про нас записали — навіть те, чого не було. Ми теж повинні запам'ятовувати імена

і збирати інформацію. У 1967 році мене перевезли з Владіміра до Києва і тримали там рік і вісім місяців. Формально це було слідство за «Репортаж із заповідника...». Але ж вистарчило б і півроку, щоб знову засудити (або припинити справу). Чому ж тримали так довго? Факти пояснюють усе. Я став худим, як скелет. До того ж я, як слідчий в'язень, мав право на отримання пакунків (їх приносили мої київські друзі). Нарешті — я мав право купувати якісь там маргарини, якщо були гроши на рахунку. Разом назбирувалось достатнє харчування. Чому ж був такий худий, що пізніше, по виїзді з Києва, знайомі у тюремному вагоні жахалися, побачивши мене? Що через кілька місяців, на волі, я був неприродно худий. Відповідь дає інша обставина: у цей час в мене катастрофічно швидко псувались зуби. Ніколи в житті (до і після) цього не було. Без сумніву, мені давали якийсь сильно діючий хемічний засіб, щоб зломити волю. Це не вдалось, але мене довели до крайньої межі виснаження. Як правило, на Заході не розуміють цього. Описуючи КГБ, ми вживаємо термінологію археїчну («комунобільшовицькі кати», сокири...). Але сучасне КГБ — то хемія і психологія.

Я три дні після першого арешту сидів сам. Потім прийшов «товариш». Він сказав, що має завтра побачення з жінкою. Може я щось хочу передати своїй родині? Його жінка сказала моїй родині, що можна прийти на таку-то вулицю, і звідти видно тюремні вікна. Можна помахати рукою... «Товариш» показав мені, куди дивитися. Правда, вікно було закрите «намордником» (бліха, що дозволяє дивитися тільки в небо, затулуючи вулицю), але «випадково» хтось пробив дірку в блісі. Кожного ранку приходив син, махав з вулиці рукою... Коли людина сидить у тюрмі — вона буде навколо себе цвінттар, вростає у нову ситуацію. Але якщо кожен день приходить син — людина не в тюрмі, і не на волі... Це дуже руйнує стійкість. Потім я уже розумів це. Часто в Мордовії приїздив кегебіст з України і пропонував комусь з нас: Ідемо до Івано-Франківська? Походимо по Карпатах. Отримаєш передачі від рідних. Івана Геля возили до Львова. Дозволили з кегебістом ходити по вулицях. Зайшли до кав'яні. Зайшли на його вулицю. І навіть до хати! Мені теж пропонували подорож в Карпати. Але я сказав: «Ідь сам. Мені добре і в Мордовії». Я уже зінав, як руйнує така подорож і скільки треба сили після неї, щоб віднайти наново рівновагу. Які робили наді мною експерименти рік і вісім місяців, поки я сидів у київському КГБ — колись прочитаємо, як візьмемо дл рук їхні архіви. Треба трохи почекати. Потім, у 1972 році, мене знову возили з Владіміра до Києва. То було в час великих арештів у Києві, Львові, Івано-Франківську. Я припускав, що мене будуть судити разом з заарештованими. Але видно їм досить було і моого суду 1970 року, який викликав великий резонанс на Заході. Мене знову викликав... Кольчик. Хоч я й не був під слідством. Встаючи з-за свого стола, я заглянув на його стіл; там лежав «файл» з написом «Валентин Мороз». Отже, Кольчик мав постійно мою справу. Він був закріплений за мною і числився в КГБ «морозознавцем». Без сумніву, він і тепер має серед своїх паперів грубу пачку з написом «Валентин Мороз», куди записується інформація про мою діяльність на Заході.

У Львові КГБ теж має такого психолога — його прізвище Гальський. Українці на Заході знайомі з ним.

Часом нам потрапляють до рук книги про «буржуазних націоналістів», видані в Києві або Львові. З написом «Клим Дмитрук» на обкладинці. То і є Гальський. Він — Поляк з походження. КГБ любить Поляків, які не цікавляться Польщею. Я мав з ним одну зустріч, але знаю від нього багато від Михайла Горіння.

Коли я досиджував свій «гулаг» у Мордовії (1976-79), обставини дали мені можливість побачити живий «дует»: старий і молодий кегебісти. Ястарим був Романов. Підполковник. Кегебіст сталінського виховання. Високий, білий. Він був ідеалістом; вірив, що робить добру справу і що совітська система має майбутнє. У деяких випадках він мені навіть подобався. Чим? — Бо дотримував слова. Як скаже так — здійснить. Як ні — то ні. Він нічого не міг зробити з табором: ані роздобути ефективних донощиків (мав, звичайно, примітивних криміналів до диспозиції), ані посварити в'язнів між собою. Старий сталінський досвід нічого не значив у нових умовах. Молодим був Тюрін. Цей відразу розколов табір, хоч був «зеленим» в КГБ. Як розколов? Психологічними методами. Він знайшов напівкримінальних. Це найстрашніші люди. З кримінальними великого клопоту (в умовах табору) не було. Їх більше — вони били нас. Ми в більшості — ми били їх. Але вони не пхались ніколи всередину нашого товариства, і не несли туди бруду. З напівкримінальними було тяжче. Це люди, які потрапили до тюрми за звичайнє злодійство, чи грабунок. Потім вони намалювали якусь свастику на стіні, чи кричали нецензурні слова про Леніна — і їх робили «політичними». Такий «дисидент» залишався звичайним бандитом, але розумів, що коли про нього будуть писати в Ізраїлі, то він має шанси вийти на Заход. З таких «політичних» Тюрін злішив мафію. Вони мали можливість «таємно» передавати на волю що хотіли. Так полився з табору бруд... Кожна мафія потребує «чіфа». Тюрін знайшов його. Це була людина з комплексом Наполеона. Такі особи з манією величі на Заході нічим не ризикують; але в СССР це небезпечна риса. Наполеончик починає робити якісь групи, бо має наркоманічну потребу командувати кимось. І, звичайно, опиняється в арешті. Тюрін, як кожний добрий психолог, зрозумів, якою знахідкою в його руках є цей амбіціонер. Він всіляко творив йому «біографію». Приходив, наприклад, до камери, і казав, що цього чоловіка висунули на здобуття... Нобелівської нагороди з поезії. Можна уявити, наскільки примітивною була мафія навколо, якщо їй можна було розказувати такі примітивні дурниці, і як низько впав загальний рівень цього табору... Для чого ж потрібна була Тюрінові ця мафія? По-перше, щоб чинити пресію на правдивих політичних в'язнів. По-друге, — компрометувати їх, даючи можливість мафії писати про них бруд на волю. В журналі «Сучасність» (ч. 6 за 1979 рік) був надрукований відкритий лист Кроніда Любарського, колишнього політв'язня, до ізраїльського журналу «22». Лист був спричинений надрукуванням у журналі «22» т. зв. «Щоденників» вищеописаного амбіціонера, які були суцільним пасквілем на тих, що сиділи в таборі. Любарський називає публікування цього щоденника «підлістю».

Нехай не складеться у читача враження, що такий бруд був характерним для таборів. То був один епізод, спричинений надзвичайно тяжкими умовами цього табору. Близче про Тюріна: він не мав ще й 30-ти літ.

Закінчив політехнічний інститут. У КГБ пішов через гроши. Думав, що буде на високій посаді у Москві. Замість того його послали в ліси й болота. (Досить сказати, що навіть авто у дощову погоду не могло дійти до цих місць, — тягнув трактор. Лише вузьколінійна залізниця рятувала). Був жовчний і невдоволений. Скаржився, що болить печінка. Добре зновся на людській психології (московська риса) і вмів П використати. Охоче розказував про себе, свої клопоти (навіть про проблеми з жінкою) — це викликає в'язня на відвітість. Був дуже небезпечний. Романоа його ненавидів. Тюрін мусив це терпіти, бо Романов був його зверхником. Ми часом гралі на взаємній ненависті цих двох людей з блакитними погонами. Виглядало це так. Викликає Романов. Говорить щось своє. Я це слухаю, а потім кажу: «Де Тюрін? Щось другий місяць його не видно». Романов нахмурює брови і відповідає: «Тюрін, Тюрін... Усі ви в нього залюблені». Я кажу: «Ні, справа в тому, що ми думали, що його послали на підвищення». Романов червоні і ричить: «А ми вважаємо, що його рано посылати на підвищення!»

Я не випадково зупиняюсь на цих моментах, трохи комічних. Якщо ми, в'язні, уміли грati на цьому конфлікті поколінь, то Захід може на них грati багато успішніше. Але Захід дуже млявий у цьому.

Тюрін дійсно часом зникає надовго: Іздила на різні вишколи. Був кілька місяців і в Україні: вивчав українську мову. В російській імперії кегебіст мусить знати українську мову. Це добрий доказ, що головні зусилля КГБ зосереджені проти українського руху. Востаннє я бачив Тюріна 25-го квітня 1979 року, коли мені наказали швидко збиратися, обшукали, і при тому знайшли якогось папірця. Тюрін взяв його і віддав начальникові табору: «Це візьми собі на пам'ять». Він знов, що я більше до табору не повернуся.

Часто питали мене (і Українці, і не-Українці), чи б'ють у таборі, як часто, і чим. Я усміхаюся на такі питання і кажу: чи треба бити? Досить посадити в одну камеру з кримінальними. Ось реальна бувальщина: політичного в'язня кидають до кримінальних. Іх — чотири, він — п'ятий. У камері така ситуація: один прикріпив до ложки (з опуклого боку) голку і чекає, поки інший засне, щоб вибити око. Той теж щось приготував, щоб вибити око першому. Вночі ніхто не спить... То те, що я чув. Тепер те, що я бачив. Мені довелось сидіти з кримінальним на прізвище Кукушкін. Він був маніаком. Манію мав спеціальну: різати. Відрівав собі вухо і послав у конверті до політбюро в Москву. Відрівав собі кінчик язика. Він довго не міг сидіти з будь-ким. Починався конфлікт; він шукав якусь ложку, заточував, щоб була гостра. І такими кримінальними наповнені совітські тюреми. Досить посидіти в таких умовах кілька років, щоб зруйнувати нервову систему і психіку. То велике чудо, коли людина виходить з таких умов працездатною.

Досить карцеру (нацету), щоб зруйнувати в'язня. Вдень у карцері можна жити, бо людина гріється ходячи. Але вночі треба спати. Це неможливо — температура така, що після півгодини мусово вставати і бігати. П'ятнадцять діб без сну... Починаються галюцинації та інші симптоми розладу нервової системи. Ціла система сучасного КГБ збудована на старій китайській методі: краплі на голову. Людину прив'язували і на голу голову капали краплі. Краплі за краплею... Перші десять — може навіть приемні. Сто — неприємні. Десять тисяч крапель зводить людину з розуму.

Оце і є КГБ.

Але на Заході цього не розуміють.

Після моєї розповіді може скластися враження, що в КГБ взагалі не б'ють. Б'ють, але не всіх. Вдарити Сверстюка чи Калинця — це значить викликати протести з боку Пен-клубу та інших світових сил. КГБ знає це, і стримується. Але менш відомих (особливо на провінції) б'ють. (У міліції биття — звичайна справа). Наприклад, моєї знайомої з Яремча Петра Рогожинського били в КГБ. Він, бідолаха, був два рази заварештований у час моїх арештів (на один день, правда), і обидва рази нізащо. Я часто бував у нього в Яремчі, бо то чудове місце в Карпатах. КГБ думало, що у нього можуть бути мої матеріали. Зрештою, він і сам дав їм трохи привід... Петро був дуже добрий чоловіком, і дуже тихим. Тільки коли випивав (це він любив) — тоді ставав відважним. Раз він собі випив, ходив увечері по містечку і кричав: «Нехай живе радянська влада на Україні, шляк би її тrefiv». Які ж були наслідки? Його викликали до міліції і сказали: Ти кричиши вночі й не даєш людям спати. Як ще буде — посадимо на 15 діб (кара для дрібних бешкетників). Отже, вони чудово знають, кого посылати до Сибіру, в кого просто викликати до міліції. Петро навіть не втратив після того працю. А працював він... вихователем у школі! Вони добре знали, що у тверезому вигляді він буде з переляку (після міліції) ще старанніше розказувати дітям про Маркса й Леніна.

Якби мене спитали, яка головна проблема з КГБ в Україні, відповідь буде несподівана: мало Українців у КГБ. У Грузії й Вірменії майже всі кегебісти — Грузини й Вірмени. Які це дає результати? Я мав розмови з Грузинами в таборі. Грузин-кегебіст передасть Грузинові в'язнів все (і з дому, і додому), тільки щоб ніхто не зізнав. Був випадок, коли Грузин-кегебіст передав на волю поему, написану в тюрмі. Ми можемо про це тільки мріяти. Українці в КГБ на Україні становлять меншість. Вони ще гірші, ніж не-Українці, бо бояться, щоб не вигнали.

BLOOR JANE HARDWARE

БРАТИ МАЙДАНІ — ВЛАСНИКИ

2392 Bloor St. W. Toronto, Ont.

Tel. 769-3114

Різні господарські залізні товари і знаряддя

- Кухонний посуд — металевий, скляний і порцеляновий

• Ключі тощо.

Досить поширеною є ілюзія, що «КГБ все знає»; під кожним емігрантським ліжком на Заході сидить кегебіст і підслуховує секрети. КГБ знає не все. У час великих арештів 72-го року вони так і не дізналися, хто був редактором «Українського Вісника», — бо ніхто не признався. Був випадок тут, на Заході, що від певної французької служби до рук Українця потрапив московський документ з характеристикою українських сил у світі. Назви українських партій там були застарілі. Це показує, що їхня машина крутиться дуже лініво; річ природна в диктатурі. Отже — не панікуймо. Вони не такі всесильні, якими малює їх ділігентська манія страху, вироблена за довгі десятиріччя сталінщини.

Все ж КГБ є страшним ворогом. Захід мало цим задумується, і, на диво, мало користується у цьому напрямі допомогою з боку нас, добрих знавців КГБ. На закінчення я хотів би сказати, що КГБ є найзлоочиннішою організацією за всю історію людства. Досить згадати

один факт. Після війни козаки (донські, кубанські) потрапили до рук людоловам з репатріаційної комісії. Коли їх замкнули до вагонів, щоб везти «на родину», вони покінчили самогубством. Вітчизна... Найсолідше і найсвятіше слово! Але люди воліли вмерти, щоб не йхати у Вітчизну... Якою ж мусить бути злочинною організація, що перетворила слово «Вітчизна» у символ жаху! Це найкращий доказ злочинства монстра, ім'я якому КГБ. Найновіші злочини світового масштабу теж тягнуться до КГБ. Наприклад, після атентату на Папу всі нитки потягнулись (через Болгарію) до Москви. Керівником КГБ був тоді Андропов — теперішній кремлівський диктатор.

Хочу закінчити цю статтю не зовсім звичайно. Хочу закінчити її словами, які любив повторяти мій добрій знайомий Петро Рогожинський: «Нехай живе радянська влада на Україні, шляк би її трафив».

Vera Moroz

RENAISSANCE

and the N.E.P. period began in Ukraine.

Although the N.E.P. years are interesting from many aspects, both political and historical, the influence they had on Ukrainian culture is perhaps the most striking. Under the New Economic Policy intellectual Ukrainians took full advantage of the "thaw" in Moscow's chauvinistic policies, and the result was an incredible explosion of Ukrainian literary talent.

The Russians attempted, but failed, to organise branches of their literary associations in Ukraine. But Ukrainian writers were creating their own, independent groups such as "Pluh", "Hart", "Flamingo", "Vaplite", "Lanka" and "Aspy" - all formed in the early 1920's. Another association of vital importance was the Neoclassical school of which Maksym Rylskyj and Mykola Zerov were prominent members. Although each of these groups followed its own literary genre, they all shared one central objective - to rid Ukrainian literature of its hitherto dependence on Russian directives and influences, and to re-direct it towards West European standards of culture, where they felt Ukrainian literature naturally belonged.

Within a short space of time they had achieved this aim, insofar as Ukrainian writers began to experiment in new styles and genres, such as symbolism, impressionism, futurism and neoromanticism, totally ignoring what, if anything, was developing in Russian literary circles.

This open disregard displayed by Ukrainian writers for their Russian "mentors" became known as the "battle of two cultures" in Ukraine. The Russians continued their efforts to force Ukrainian writers into socialist - realism by spreading what they called "proletariat culture" in the towns and villages of Ukraine. However, the "genre" enjoyed little support, other than amongst opportunistic circles, and was quickly forced into oblivion by the talented works of Mykola Kulish, Pavlo Tychyna and Ostap Vyshnya.

The leading Ukrainian figure in the "battle of two cultures" was Mykola Khvylovij, a national communist who believed that Ukraine could best achieve the ideals of communism on her own, as an independent body, without the aid of Moscow.

Although Khvylovij, like many of his contemporaries, is still a centre of controversy amongst Ukrainian intellectuals in the West (who are divided as to whether or not national communists played a positive role in Ukraine's history) it remains a fact that he, together with Mykola Zerov, was the most eloquent and candid advocate of an independent Ukrainian culture during the 1920's, before Moscow's crack down on all forms of "Ukrainianism" in Ukraine.

Although Mykola Khvylovij wrote several successful vitaistic novels, he is best known as a polemist, whose electrifying pamphlets dealing with the problems of Ukrainian literature were read avidly throughout Ukraine, and never failed to inspire wide-spread interest and debate. He had a particular talent for powerful titles and slogans: "Europe or Prosvit?", "Ukraine or Little Russia?", "Camo Gradeshi?" are examples of his many anti-Russian articles, all directed against Russian political and cultural chauvinism in Ukraine. His most famous pamphlet entitled "Away from Moscow's Trash!" was the most out-spoken call for Ukrainians to abandon the cultural waste-land of Russia and reorientate themselves towards Western Europe. Many of these pamphlets were published in a collection called "Thoughts Directed Against the Current", which saw the light of day because Moscow was still undecided on how to react to these "dissenters" who nonetheless claimed to be staunch communists.

Khvylovij, and many others, made full use of Moscow's indecisiveness to publish a vast amount of Ukrainian literary works that soon reached the level of contemporary European literature, leaving Russia's speciality of proletariat culture far behind.

It is generally believed that Khvylovij, with his slogan "Away from Moscow!" inspired the mass of talent that erupted in the 1920's in Ukraine. Yet, on reflection, it seems more likely that this eruption was spontaneous, and that Khvylovij merely became its official spokesman. Ukrainian writers had never accepted Russia "psychologically", but the years of continuous oppression had left their heavy mark on Ukrainian literature. However, Ukrainian talent, rather than disappearing, merely became dormant, waiting for a national renaissance such as came in the 1920's. Once again, Ukraine, unlike Russia, proved herself to be an intrinsic part of Europe, particularly in the field of literature. Ukrainian writers were sub-consciously pursuing the same trends and developing the same themes as their European counterparts, particularly in France. And, not only were they following similar genres, but, in many instances, were outdoing certain European writers (as Khvylovij does Jean-Paul Satre).

The achievements of dramatist Mykola Kulish, theatre director Les Kurbas, and novelist Antonenko-Davydovych would be considered remarkable in any society and any culture. However, insofar as Ukraine was, and had been for years, a "closed society", prevented from all contacts with the normal world, this spontaneous cultural revival in Ukraine was even more remarkable as it relied, not on a natural

culmination of national literary development (as in France or England), but on the inner resources of the individual who refused to become a vacuum to be filled in any way Moscow saw fit. The writers of the 1920's revealed the vast potential of the Ukrainian imagination to create works of the highest calibre when given the smallest possibility to do so. Ukrainian literature was not deteriorating under the pressures of imperialism, as Moscow had hoped, but, on the contrary, was merely awaiting its moment for expression.

One decade was sufficient to totally re-define Ukrainian literature, re-educating Ukrainians to look towards Kyiv and Kharkiv, and not to Moscow, as the centres of true culture. Kurbas' theatre "Berezil", for example, became so popular that its Russian counterparts in Kyiv stood empty and forgotten. To write in Ukrainian became, not a sign of provincialism (as it had been in the past), but a mark of superiority over the Russians.

These latter kept silent as yet, in adherence to their new policy of liberalism. However, the Russians broke their silence with the approach of the 1930's, when they realised that Ukrainianism, and even Ukrainian communists, had gone too far, and were actually posing a threat to the empire's structure. Their period of hesitation, and liberalism, ended (as always) as soon as they felt a serious disturbance of their totalitarianism. In revenge, they set out to kill the renaissance in Ukraine. First, they created a non-existent "class struggle" which they hoped would divert all attention away from ukrainianism and the battle of two cultures. Then they began to arrest Ukrainian writers en masse, executing some, deporting others (a handful, like Khvylovij, committed suicide), until only a few, like Tychyna and Sosiura, remained, who decided that for the sake of personal safety they could forfeit their integrity both as poets, and as Ukrainians. Anyone who wanted to remain a writer or artist after these purges was forced to adhere to the principals of "socialist-realism" which meant, in reality, to strangle one's talent. In this way, Tychyna was metamorphosed from the greatest lyricist of modern Ukrainian literature into a state scribbler who produced, on order, neat verses about maid-maids and the revolution.

The terror reached its peak in 1933 with the Great Famine, the most horrific holocaust Ukraine had ever experienced. It was manufactured by Moscow to ensure, amongst other things, that the village, the life-giving source of Ukrainian nationalism, produced no more "subversive" talents.

The writers of the 1920's, together with their works, were destroyed, and their era became known as "The Murdered Renaissance". However, their influence on Ukrainian national and cultural awareness was immense - their legacy remained latent, awaiting a new "thaw", which, when it came in the 1960's, produced another generation and another era of Ukrainian literary genius; and, though similarly suppressed, it continues to this day in the prose of Mychaylo Osadchy and the poetry of Kalynets and Stus.

Замовляйте нову книгу Валентина Мороза «Лекції з історії України»

Замовлення висилати на адресу:
Valentyn Moroz
23 Armadale Ave.
Toronto, Ont. M6S 3W7
Canada
Tel.: (416) 767-6862

«Ой верше мій, верше» — цю пісню співала вся заля разом з артистами на вечорі Миколи Горбала, влаштованому Об'єднанням Лемків Канади у Торонті 25-го вересня 1983 р.

ТВОРЧІСТЬ МОЛОДИХ

YAROSLAV LEBEDYNSKY

“NOUS SOMMES SEULS”

Un journal bien connu de notre Emigration publie fréquemment des photographies d'hommes d'État ou de dirigeants politiques occidentaux recevant les chefs d'un Parti ukrainien célèbre pour son activisme en matière de propagande.

Notre Presse — toutes tendances confondues — s'émeut de la moindre marque d'attention portée par les personnalités du «Monde libre» à notre cause; comme si quelques mots aimables, prononcés à notre adresse avec toutes les arrière-pensées politiques et électorales que l'on imagine, représentaient un pas historique vers la libération de l'Ukraine.

La vérité est bien différente, et nous voudrions rappeler ici aux Ukrainiens de l'Exil quelques faits simples:

1) Dans aucun État du «Monde libre» — à l'exception du Canada — les Ukrainiens n'ont suffisamment d'influence pour infléchir la politique exérieure ou intérieure des Gouver-

nements. Ce que font continuellement les Juifs, en s'appuyant sur l'existence de l'État d'Israël et la prétendue «dette morale» de l'Europe à leur égard, *nous ne pouvons pas le faire.*

2) Aucun État occidental n'est prêt à faire le moindre effort pour défendre — même dans un but intéressé — la cause ukrainienne, DONT LES DEMOCRATIES LIBERALES SE MOQUENT EPERDUMENT. L'Occident considère comme un fait acquis l'existence de l'Empire russe, dont la disparition modifierait de fond en comble la carte de l'Europe Orientale et l'équilibre du monde. L'Occident *ne souhaite pas la chute de l'Union Soviétique et re doute le vide qu'elle laisserait et les convulsions provoquées par son écroulement. Pour les Américains, les Européens de l'Ouest, la Russie* est une réalité rassurante, et l'Ukraine une inquiétante inconnue; elle

peut être une arme de propagande, mais AUCUN GESTE CONCRET NE SUIVRA.

3) Malgré les efforts incessants de nos savants, de nos hommes politiques, malgré les services rendus par l'Ukraine, à la fin des première et seconde guerres mondiales, à cet Occident qui nous ignore aujourd'hui, LA CAUSE UKRAINIENNE A MAUVAISE REPUTATION. On a fait de nos héros des épouvantails antisémites, des égorgeurs d'enfants juifs (ou polonais!), des collaborateurs nazis et d'anciens S.S. Simon Wiesenthal déclare impunément à qui veut l'entendre que trois (?) Divisions S.S. étaient ukrainiennes, et que la Communauté du Canada est infestée de «criminels de guerre». A l'heure où certains de nos compatriotes se mettent, à leur tour, à répéter ces inepties et à «demander pardon» à leurs présumées victimes, quel homme politique occidental voudrait se compromettre avec de pareils «criminels»?

4) Les illusions et la naïveté de certains de nos dirigeants d'Emigration se révèlent particulièrement dangereuses en matière de «dialogue» avec les Russes et les Juifs. Pour commencer, ce sont toujours les Ukrainiens qui demandent et entretiennent ces «dialogues»; ensuite, ceux-ci ne peuvent déboucher sur rien, parce qu'ils sont menés de part et d'autre par des individus et des groupes qui ne représentent qu'eux-mêmes; surtout, que nous apporteront-ils? Qu'un écrivain juif

ou une poignée de dissidents russes reconnaissent, du bout des lèvres, les droits de l'Ukraine, n'a aucune signification d'ensemble. Tant que l'Emigration ukrainienne ne parlera pas d'une seule voix, tant qu'elle apparaîtra en demandeur dans ces laborieux contacts, toute concession paraîtra une preuve de faiblesse.

Ces quelques constatations peuvent paraître cyniques. Elles n'ont qu'un but: Mettre en garde contre un renouveau de foi dans l'illusion que l'Ukraine sera libérée DE L'EXTERIEUR. Cessons d'être puérilement flattés de l'intérêt que descendant périodiquement à nous manifester les Gouvernements occidentaux: Ni les Américains, ni les Chinois, ni personne d'autre, ne créeront pour nous l'Ukraine libre! Cessons de courtiser ces hommes politiques et ces dirigeants qui ne souhaitent même pas détruire l'Union Soviétique. Restons libres — et devenons forts!

L'Emigration ne doit certes pas s'enfermer dans un ghetto politique et culturel. Elle doit se manifester à l'extérieur, mais comme une force, unie et indépendante, et ne discuter avec les étrangers que d'égal à égal.

Cette force, nous la serons le jour où nous cesserons d'avoir foi dans l'intervention de quelque sauveur extérieur, pour ne plus croire qu'en Dieu et en nous-mêmes.

(1): D'ailleurs, le "séparatisme" a bien mauvaise presse en Occident, à l'heure où la Grande-Bretagne est menacée par les revendications irlandaises et écossaises, la France par celles des Bretons, Occitans, Alsaciens, L'Espagne par les Basques et les Catalans, la Belgique par les Flamands...Le réveil des Nations fait peur!

LUBA SAMOCHIN

MULTICULTURALISM AND THE UKRAINIAN QUESTION IN CANADA

M. Lupul (1978, pg. 13) states, "In Canada culture and economics are not mutually exclusive. Crisis is both economic and cultural/linguistic because language is the key to economic power in all parts of Canada." Not only is language important for social mobility, it is essential to the survival and definition of an unique people. Therefore it is as intrinsic to the identification of a majority (however silent) or a minority (however vocal).

Language is the only social tool that allows us full interaction and participation with others. Loss of an ethnic language in Canada prevents true communication with that ethnic group. Reduced participation diminishes the strength of that ethnic group, and eventually it dissipates in total assimilation with the majority of Canadian society.

Canada officially termed itself a "bi-cultural" nation in 1967 and recognised English and French as the founding cultures of the country. Canada's Ukrainians reacted to the omission of ethnic cultures, because of their 'non-founding' status, by demanding a clarification of the Royal Commission on

Bilingualism and Biculturalism. By adhering to this report inevitable assimilation would follow and force unique ethnic identities to eventually adopt either an English or a French cultural heritage, as Canada was defined exclusively as French or English. Despite many protests to the contrary, even the fourth volume of this report was perceived as "assimilatory in nature". Ukrainian students criticised the report's supporters as having a "gratitude complex when dealing with the authorities" (Bociurkiw, 1978, pg. 103-122). There was also no move to set aside federal tax funds to support ethnic schools and the press even in ethnic-dominated communities as exist in the prairie provinces.

These gross omissions triggered a cultural reawakening and ethnic redefinition across Canada. The "Third Power" was mobilised (Yuzyk, 1967, pg. 2). Non-definition of Ukrainian ethnic status in a defined French/English "bicultural" nation coincided with and augmented existing pressure from active political forces that were seeking to suppress the last vestiges of Ukrainian culture (UWAC, 1976,

The Canadian government in 1975 officially declared a Multicultural Policy in Canada, but its language and terms were vague; the federal government failed to provide channels for ethnics to generate effective and continuous advice regarding policies to maintain culture. Last but not least was the media's failure to accept multiculturalism. In particular, CBC and CJRT, both official government outlets remained bilingual (Bociurkiw, 1978, pg. 120).

Also, in 1975 the Non-Official Languages Study identified Ukrainians as the strongest supporters of multiculturalism among the Canadian-born population of the ten largest ethnic groups. Therefore, not newly arrived immigrants, or D.P.'s as the media suggested, but Canadians of Ukrainian heritage were demanding these rights (Bociurkiw, 1978, pg. 122).

Despite the new policies, many Ukrainians feel that their

culture is being eroded through government insensitivity and inaction. Thus, in recent years Ukrainians have become more and more vocal in demanding their rights from the government, particularly in the field of language. Private schools, part-time schools, Sunday schools, and summer schools are being replaced by regular high schools conducted in English and Ukrainian (there are already ten such bilingual schools in Alberta). In Ontario, the battle is still being waged. Ukrainians continue to press for the bill which would legalise Ukrainian-English schools. As yet, the government is undecided: but much will depend on the next provincial elections when Ukrainians go to the polls to vote. One thing that every politician in Ontario understands is that without securing the Ukrainian vote, which means supporting Ukrainian demands, he or she stands a lesser chance of winning any election.

1. BOCIURKIW, B.R. "The Federal Policy of Multiculturalism and the Ukrainian - Canadian Community" in *Ukrainian Canadians, Multiculturalism and Separatism: An Assessment*, ed. by M. Lupul, 1978. University of Alberta Press, Edmonton.
2. LUPUL, M. "Canada's options in a time of political crisis and their implications for multiculturalism", in *Ukrainian Canadians, Multiculturalism and Separatism: An Assessment*, ed. by M. Lupul, 1978. University of Alberta Press, Edmonton.
4. UWAC/Ukrainian Women's Association of Canada. • 1976. *Ukrainian Canadiana*, UWAC Press, Edmonton.
4. YUZYK, P. SENATOR, 1967. *Ukrainian Canadians*, Pub. by Prosvita, Winnipeg.

МАТЕРІЯЛИ З УКРАЇНИ

Подаємо нижче текст судового вироку. Він дуже типовий для сучасної України: «Агітація і пропаганда», «Буржуазно-націоналістичні погляди». Мазур жив на Житомирщині. Його помітили і заарештували, бо він був дуже наполегливим у своїй «пропаганді» і не боявся викладати кожному свої переконання. Але є тисячі і тисячі таких Мазурів, які поводяться більш

Підсудний Мазур Д. Д. на підставі ворожого відношення до совєтського ладу і націоналістичних спрямувань протягом 1965-80 років займався антисоветською агітацією і пропагандою, навмисне розповсюджував антисоветські ідеї і погляди, які за своїм змістом були направлені на підрив і послаблення совєтської влади. З цією метою систематично розповсюджував наклепницькі вигадки, що ганьбили советський державний і суспільний лад, написав (виготовив) і зберігав злісний антисоветський документ «Замість останнього слова». Злочин здійснено при таких обставинах:

1. Під час навчання в Житомирському педінституті в 1965-66 рр. МАЗУР на практичних заняттях в своїх виступах неодноразово стверджував, що в Советському Союзі не вирішено національне питання, що Україна в складі СССР не має сприятливих умов для розвитку, говорив про доцільність виведення її зі складу ССР. Влітку 1966 р. такі ж погляди про невигідне становище України в складі ССР і доцільноті її відокремлення від нього МАЗУР висловив свідкові НИКОНЧУКОВІ І. В. під час експедиційної поїздки групи студентів педінститу-

обережно і не висловлюють свої ідеї кожному випадковому співрозмовникові в автобусі. Цей вирок є добрим (конкретним) доказом, що не лише в Західній Україні, але й на Наддніпрянщині ідея відокремлення України і створення самостійної української держави є живою, нормальною темою розмови серед сучасного покоління «після-шестидесятників».

ту по Ровенській області. В 1967 р. на семінарських заняттях в педінституті МАЗУР стверджував, що в Советському Союзі примусово проводиться об'єднання націй, русифікація, проповідував цілеспрямованість виходу України зі складу ССР. Свідок НИКОНЧУК підтвердив, що в експедиційній поїздці по Ровенській області літом 1966 р. МАЗУР в його присутності стверджував, що з України вивозять багато матеріальних цінностей, вона була б економічно сильнішою, якщо б стала самостійною державою. Ці обставини підтверджували свідок ПЛУГАР, свідки ДЕМЕНКО, СЕВРУК і РАДЧУК-ПАВЛЕНКО пояснили, що на семінарських заняттях в інституті МАЗУР говорив про неіснуюче в ССР об'єднання націй і русифікацію.

2. З вересня 1967 р. по березень 1969 р. МАЗУР викладав у восьмилітній школі села Рясне Ємельчинського району Житомирської області, де систематично займався антисоветською агітацією і пропагандою. Восени 1967 р. в школі, в присутності багатьох вчителів, МАЗУР повідомляв, начебто справжня революція в нашій країні відбулася в лютому 1917 р., а в жовтні того року більшовики зробили лише державний переворот.

Тоді ж в учительській кімнаті школи, в присутності учителів, МАЗУР стверджував, що в нашій країні нема демократії, свободи дій для молоді і про утиск. Влітку 68 року в сільському клубі після виступу лектора на атеїстичну тему, МАЗУР в присутності авдиторії односільчан заявив про відсутність в Советському Союзі свободи сумління і про утиски віруючих. Восени 1968 р. в учительській кімнаті в присутності вчителів МАЗУР назвав інтернаціональну допомогу, подану Чехословаччині державами-учасниками Варшавського договору, інтервенцію і окупацію. У вересні 1968 р. на лекції української літератури у 8-ій класі МАЗУР говорив учням, що з'єднання України в XVII ст. було негативним явищем, якщо б цього не сталося, то Україна була б вільною. В цьому ж році в учительській кімнаті школи в присутності вчителів стверджував, що в 1933 р. в нашій країні виник страшний голод внаслідок колективізації сільського господарства. В цьому ж році в учительській кімнаті серед вчителів МАЗУР стверджував, що в Советському Союзі неправильно вирішено національне питання, і якщо б Україна була самостійною державою, то українці самі визначили б свою долю. На початку грудня 1968 р. в школі серед вчителів МАЗУР говорив, що Советська конституція буцімто не дає громадянам ніяких прав і нічого їм не гарантує.

3. З квітня 1970 по березень 1971 р. МАЗУР працював учителем в середній школі с. Білка Коростенського р-ну, де також займався антисоветською пропагандою і агітацією в усній формі. В травні 1970 р. на підготовчих заняттях учителів школи в ділянці політпросвіти МАЗУР стверджував твердив про відсутність демократії в нашій країні, про пригноблення української культури, про тенденційне висвітлення подій совєтською пресою, проповідував відокремлення України від ССР. 1-го вересня 1970 р. на ленінській лекції в 7-ій класі він говорив про переслідування української мови в совєтський час, проповідував відокремлення України від ССР. в той день на лекції української літератури у 8-ій класі стверджував про переслідування українських письменників совєтською владою. На початку 1971 року на засіданні педради заявив про переслідування української мови совєтською владою, так же як царизмом. З осені 70 року до весни 71 р. на лекціях в 7-ій класі МАЗУР неодразово проповідував необхідність відокремлення України від ССР і створення самостійної держави, за которую боролись бандерівці.

4. В 74-75 рр. МАЗУР перебував в місцях ув'язнення, де розповсюджував наклепницькі вигадки про совєтський устрій. В березні 74 р. в слідчому ізоляторі УВД Житомирської області він говорив серед арештованих про відсутність демократії в нашій країні, про неіснуючі пригноблення народу, про невигідність стану України в складі ССР, доказував необхідність її відокремлення, оправдовував українських буржуазних націоналістів, схвалював відгукувався про київську СОЛЖЕНІЦІНА, доказував особливість голоду в 1947 році, як властивому тільки соціалістичному устрою.

Предсідник —

підписи

Народні засідателі

Вірно: замісник предсідника обласного суду

/С.М. Білецький/

Весною-літом 74 р. в виправно-трудовій колоні № 56 в Сумській області МАЗУР розповсюджував наклепницькі вигадки серед ув'язнених про відсутність демократії, стверджував про нерівноправність України в складі ССР, обмовляв патріотизм совєтського народу. В 74-75 рр. разом з ув'язненим цієї колоні ГУРІНИМ говорив про насильну русифікацію в Україні і відносно інших націй, виправдовував діяльність ПЕТЛЮРИ і БАНДЕРИ, наклепницькі стверджував, що пороки царизму притаманні совєтській державі.

7. У січні 80 р. на автобусній зупинці в селі в присутності громадян включив транзисторне радіо з метою розповсюдження підривних радіопередач, і до двох хвилин транслювалась передача однієї з закордонних радіостанцій, в якій йшла мова про те, нібито совєтські війська чинят насильство над афганським народом.

9. В квітні 80 р. в присутності Тимофія ТКАЧЕНКА, СЛИПЧЕНКА і інших МАЗУР вороже стверджував, нібито Советський Союз першим почав Другу світову війну, окупувавши західні області України, Білорусії і Прибалтику. Доказував, нібито Советський Союз винен в погіршенні совєтсько-китайських відносин і обґрутував територіальні претензії Китаю до ССР.

11. З метою підриву і ослаблення совєтської влади МАЗУР зберігав дома антисоветський документ невідомого автора під назвою «Замість останнього слова», який вилучений у нього 7 червня 1980 р. В цьому документові міститься злісний наклеп на совєтський устрій, перекручується діяльність совєтських органів правосуддя, наклепницько стверджується, що влада в країні належить «купці узурпаторів», котрі проводять політику геноциду по відношенню до українського народу, в грубій формі ганьбиться совєтська демократія. Факт збереження МАЗУРОМ згаданого пасквілю на совєтську дійсність підтверджується даними протоколів обшуку, вилучення і огляду документу «Замість останнього слова». В судовому засіданні цей документ розглядело і встановлено, що він носить антисоветський характер.

На основі приведеного і керуючись ст.ст. 323, 324 УПК УССР, судова колегія постановляє:

МАЗУРА Дм. Дм. по ст. 62 ч. 1 позбавити волі на 6 (шість) років у виправно-трудовій колоні строгого режиму з дальшим засланням на 5 (п'ять) років в місця, визначені органами, що приводять вирок до здійснення. Відбування покарання числити від 30 липня 1980 р. Запобіжні заходи залишити попередні: утримування під вартою. Стягнути з МАЗУРА Д. в прибуток держави 406 карбованців 88 коп. судових витрат. Матеріальні докази — лист МАЗУРА МАКОВІЙЧУКОВІ і текст документу «Замість останнього слова» прикладти до справи. Вирок може бути оскаржений до Верховного суду УССР через Житомирський облсуд протягом 7 діб з часу вручення його копії засудженному.

ЧОГО КОМУ БРАКУЄ

ВИЯСНЕННЯ

Після голодової демонстрації у Вашингтоні (2-го жовтня цього року) багато людей питали мене, чому я не виступав. Питання були адресовані, без сумніву, також керівникам акції. Знаючи з досвіду, що деякі «батьки народу» завжди кажуть у таких випадках: «Він не виступав, бо не хотів» (хоч добре знають, що вони самі не допустили виступу), вважаю за необхідне скласти вияснення.

Кілька тижнів перед демонстрацією один із членів Крайового Комітету попросив мене, щоб я приготував промову на п'ять хвилин. Що ж, за п'ять хвилин можна багато сказати, коли це промова ділова, а не «етнічна». 2-го жовтня я прибув до Вашингтону з промовою в кишенні.

Коли промови коло монумента Джорджа Вашингтона наблизялися до кінця, до мене підійшов голова Крайового Комітету, проф. Стерчо з Філадельфії і сказав: «Валентине, не будеш виступати. Бракує часу: попередні промовці говорили задовго». Відчуваючи, що причина ця дуже непереконлива, він додав: «Завеликий спротив...» і подивився мимоволі на крісла президії, де сиділи голови дуже грошовитих союзів і голови дуже старих українських груп. Самі голови теж були дуже старі... Я сказав: «Ну що ж, ні то й ні...» Проф. Стерчо подумав і додав із ширістю в голосі: «Не бери то нам за зло». Я усміхнувся і сказав: «Буду брати за зло, тільки не Вам особисто. Не журіться про те». Ми посміхнулись і подали один одному руки.

На тому скінчилося.

Для мене тут не було жодної несподіванки, бо ще перед тим я зінав, що достойний д-р Іван Фліс сказав: «Якщо Мороз буде виступати — я не буду виступати». Заради цього епізоду не варто було б писати статтю. Звичайно, кожний з 15 тис. учасників демонстрації не міг мати промову. Той, хто сказав би, що «Мороз там мусив виступати», був би наївним.

Але...

В цьому маленькому епізоді, як у краплі води, відбилась велика українська проблема. Отже: чому шановний д-р Фліс так енергійно протестував проти моєї промови? Може він боявся, що я буду не критикувати, а... хвалити Москву за голод 33-го року? Кожний розуміє, що це жарт. Шановний д-р Фліс добре зінав, що я буду говорити те, що й усі: про українську трагедію. Моя концепція цієї теми викладена не раз: у найновішому числі «Сучасності», в передмові до книги Павла Макогона «Свідок», у сьогорічному курсі на УВУ. Зрештою, кожний міг взяти текст моєї промови і переглянути його за хвилину. Отже, причиною в даному випадку був не зміст моєї промови, а особисті амбіції. І тут стає перед очима сумний факт: не маємо еліти! Людина починає належати до еліти лише з того моменту, коли заставить себе сказати:

«Я його ненавиджу, але я завтра сяду з ним

за один стіл, бо цього вимагає справа».

Або:

«Ти мій найкращий товариш, але я не хочу Твого виступу, бо це не на користь справи. Товаришування — одна річ, а справа — інша річ».

Шановний д-р Фліс був основним українським промовцем на маніфестації. Коли б він мав хоч краплю елітарних якостей, він сказав би собі:

«Я буду командувати цією парадою, і не дам командувати ні Морозові, ані комусь іншому. Це природно, бо кожна нормальна істота хоче бути нагорі єрархічної драбини, а не внизу. Це дряпання догори буде особистість, а не руйніє. Але я не буду українським промовцем, щоб не зробити себе смішним. Моя українська мова з нью-йоркського даунтауну («бекував карою крос по стріті») звучатиме кумедно».

Дійсно, вона звучала кумедно... і я, слухаючи її, думав: коли б усі Українці розмовляли такою українською мовою, то я краще хотів би бути Білорусом...

Отже, шановний д-р Фліс наклав вето (як совітський делегат в ООН) на слово промовця, чия українська мова не викликає сумнівів. Чи був він таким самим категоричним і в інших випадках, коли його вето було б на користь справи? Скажімо, на маніфестації виступали Москаль, Поляк, Жид. Чому ж не сказав шановний д-р Фліс:

«Я протестую! Якщо вони будуть виступати — я не буду виступати! Коли б Москаль, Поляк і Жид виступали поряд з десятма іншими єтнічними промовцями — все було б гаразд. Але ж серед промовців немає жодних Чехів або Хорватів, Греків або Литовців. Ми дали слово лише представникам тих націй, які зробили нам не один голод, не одну пацифікацію і не одну Винницю».

Дійсно: чому були промовці лише від цих трьох груп? Відповідь та сама: не маємо еліти! Маємо замість неї людей з рабським комплексом. Отут він і виявився: раб має найбільшу пошану до того, хто його б'є. Раб завжди знайде час для чужих. Але для свого не знайдеться часу на п'ятихвилинну промову.

Шановний д-р Фліс веде тепер третю світову війну з «великим УККА» (бандерівським) і хоче заснувати свій. Але що зміниться, коли замість Ярослава Стецька (чи його однопартійців) українським життям в Америці керуватиме Іван Фліс? Вони ж абсолютно подібні, як два лисі коні! Фліс каже: «Якщо Мороз буде виступати — я не буду виступати». Стецько казав те саме (на конгресі СКВУ): «Якщо Гриньох буде виступати, то я забираю делегатів Визвольного Фронту, і жодного СКВУ не буде». Як бачимо, вони абсолютно однаково, по-дитячому дригають ногами, вередуючи: «Я хочу не ту забавку, я

хочу тамту забавку.» Як керівники, обидва вони ніколи не вирости з дитячих штанців. Знову й знову та сама проблема: надто багато маємо в керівництві людей, які не доросли до еліти.

Це так знайомо... Коли в Мадриді, на Європейській Конференції нас, колишніх політв'язнів, покликали до спільної знимки, Леонід Плющ сказав, що зі мною, «нацистом», він фотографуватися не хоче. Він так і не зрозумів, що вже перебував не в «психушці», де можна робити що хочеш (бо все одно вважають дурним). Йому не подобається мій «фашизм»; мені не подобається його єврокомунизм. Я можу вийти з тієї партії, до якої він належить — це нормальну. Але якщо я доросла людина, то я не маю права протестувати проти його участі в мадридській знимці, бо він був таким самим в'язнем, як і я.

Так само Ярослав Стецько мусив стати дорослим на ті кілька днів, коли був делегатом СКВУ! Так само Іван Фліс мусив стати дорослим (в полі-

тичному розумінні!) на кілька годин у Вашингтоні.

Такі вони нібіто різні: ультралівий Леонід Плющ, ультраправий Стецько і «ультрасоюзний» Фліс. Але такі однакові у своєму невмінні бути елітою.

І ці люди керують нашим життям...

Сама акція 2-го жовтня виглядала чудово: цей 15-тисячний похід був маніфестуванням спокійної, глибокої української сили. Серед багатьох плякатів, що пливли над головами людей, був ще один, невидимий: «Ukrainian Power». Бракувало тільки керівництва. Типова наша ситуація: провід іде далеко позаду загалу... Це завжди стояло нам на перешкоді. Все інше — то деталі: Мельник вів не ту політику з Німцями; Бандера застрелив не того, кого треба було, і т.д. Все це врегулюється непомітно, якщо виховався правдиву еліту.

Коли бракує часу — то ще пів біди.

А от коли бракує голови...

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

Подаємо нижче промову Валентина Мороза, не виголошенню 2-го жовтня у Вашингтоні (в англійській мові).

SPEECH PREPARED BY VALENTYN MOROZ FOR THE WASHINGTON RALLY ON OCTOBER 2, 1983

I am speaking here today on behalf of the Ukrainians in Canada. We Ukrainians, from different countries, have come here today to honour the memory of the seven million victims murdered by Russian imperialism in Ukraine fifty years ago.

It so happens that this demonstration is taking place right after the tragedy of the Korean airliner shot down by the Russians over Sakhalin Island.

On September 1, near the shores of Japan we witnessed a miniature repetition of that, which happened in Ukraine fifty years ago. And that's why today, here in the United States capital, we are honouring not only the memory of those Ukrainians who died in Nineteen Thirty Three, but also the memory of the sixty one Americans who died on September 1 in the Korean jet.

This sorrowful event today is as relevant to the Americans as it is to the Ukrainians.

After the Korean airliner tragedy the west has something to think about, the situation has changed: and now we can say to the Americans - in Nineteen Thirty Three the Russians killed us. Now they are killing you as well as us. Will our apathy continue?

Wake up America!

On September 1, sixty one Americans were murdered, including Larry MacDonald, an United States Congressman. What was America's reaction? Is breaking bottles of Russian vodka and closing down Russian restaurants in America really a reaction? Will the banning for two months of all flights by Aeroflot really alarm Moscow?

All these measures are in one word - useless! Why isn't Moscow punished realistically?

Most of us, after the shooting down of the Korean jet ex-

pected a cancellation of the grain sales agreement with Moscow. However, I was amazed to read in the "London Times" (I was then in England) the following words:

"From talks with administration officials it seemed unlikely that Mr. Reagan would go so far as to rescind the recently-signed grain sales agreement or to order other trade sanctions. But the officials thought there was a possibility that a freeze might be put on the signing of a new cultural agreement and the opening of new consulates in New York and Kiev."

Where is the logic in punishing Ukrainians for crimes committed by Moscow? The American Consulate in Kiev is the sole chance Ukrainians have of direct contact with the West. The absence of the consulate in Kyiv is needed by Moscow - not America.

I know that the idea to freeze contacts completely between America and the Soviet Union is now popular. But this would be Utopia. We live in the twentieth century. The modern world is becoming smaller and smaller and contacts are inevitable.

By totally freezing contacts with the Soviet Union we ourselves would be strengthening the iron curtain and therefore Andropov's regime. Moscow is not afraid of a total freeze in contacts as it knows that this is unrealistic.

We must strike Moscow in the weakest place. By this I mean the liquidation of the grain sales agreement.

To give grain to the Soviet Union means, in reality, to feed the Soviet army in Afghanistan. Has anyone in America thought about this? And those powers in America who support the grain sales to the Soviets are, in fact, helping Andropov to murder women and children in Afghanistan.

For long years certain powers in the United States have

popularised the idea that we must treat Moscow delicately, as this is vital to the preservation of peace. Now it is evident that peace is hanging by a thread. The cliche in Moscow is becoming increasingly more arrogant as it knows that the West poses no threat.

How many more Americans must die over Sakhalin Island before the United States leadership finally realises that Moscow understands only the language of power!

Last year, throughout the summer in Canada, we saw bands of unwashed, scruffy young people sitting in front of the Parliament Buildings in Ottawa and Toronto with placards saying "Peace Camp". They were campaigning against the opening of United States missile bases in Canada. They

argued that "Moscow is very peace-loving, so we don't need US missiles in Canada".

I regret that the Korean jet shot down by a Russian missile wasn't full of this peace movement's staff. They would have had first-hand experience of Moscow's peace-loving tendencies!

Today there are prominent United States officials present at our demonstration. They are here to express their sympathy for the tragedy of Nineteen Thirty Three in Ukraine, and for this we are grateful to them.

However, we do not want sympathy alone. We want realistic action!

Wake up America!

МАРІЯ КРЕМІНЯРІВСЬКА

ЕТАП

Хроніка

(Закінчення)

Косинська і в цій в'язниці знайшла польського. Від них довідалась про Каролю, що вона кілька неділь просиділа в цій тюрмі, значить поки-що везли їх Кароліним шляхом. А про Юлю і Наталю не було ніяких вісток. Було сотні прізвищ на стінах умивальні, в кількох місцях знайшли «Радгосп», написане рукою Каролі (це ще в камері в Крем'янці; так Кароля для конспірації змінила своє прізвище). А ні від Юлі, ні від Наталі не було ніякого знаку. Юля написала б, обов'язково написала б. В Харкові в кількох місцях вони знайшли «Юля К.». І Наталя написала б. Значить, не були вони тут, кудись в інше місце їх повезли. Або сидить Юля на Холодній Горі і чекає додаткового присуду. Повірила Марта цій чоловікоподібній наглядачці, а зараз не вірить, бо ні в одній пересильній тюрмі, в умивальні, серед сотні різних прізвищ не бачила ні одного слова, написаного рукою Юлі. Загинув слід по Наталі, загинув по Юлі, загинув і по Гані та її дітях. Дванадцять днів прожили Косинська, пані Негруш і Марта в цій пересильній і нічого Марта не довідалась про них. Тільки в її серці, на все її дальнє життя, застався глибокий слід, як пекуча рана.

Не бачила Марта, як звичайно в етапі, міста. З залізничної станції привезли їх в тюрму в чорному воронові, і так само з тюрми на станцію. Як звичайно, потяг стояв десь на бічних далеких рейках. Впускали жіночок в довгий освітлений вагон. А в протилежному кінці вагону впускали в той же вагон чоловіків. Небагато їх стояло біля вагонових скідів, перед відчиненими дверима. Марта, пані Негруш і Косинська, як завжди, йшли останніми. Жінки заходили, і кожна займала найближче вільне місце на лаві. Їм припала остання вільна лавка, що на наступній, спину до них, сиділи чоловіки за дерев'яною спинкою лавки, так само троє, як і їх було троє, спину до спини. Можна повернути голову і бачити один другого. І можна розмовляти.

Бартовий ходив по коридору з одного кінця вагону в протилежний, за стіною з трухих гратів. Можна поочекати коли він відіде від них і тоді розмовляти.

Потяг рушив. Йх ніколи вдень не привозили в пересильну тюрму і ніколи вдень не відвозили на станцію, а тільки вночі або пізньо вечором. І зара збула пізня пора. Розмови затихли. В'язні, схилившись хто на свої клунки, хто на спинки лавок, дрімали. П. Негруш так ослабла, що сама не могла піднятись на східки вагону. Марта і Косинська допомогли їй, звільнившись від своїх речей. Марта поглядала на пані Негруш і думала, що їй треба вигідно лягти, тому треба їх зробити для цього місце. Косинська також про це думала, і вони радилися з Мартою, як це зробити, причому Косинська говорила по-польському, а Марта по-українському. Напроти Марти, спину до неї, вперши в спинку лавки, сидів в'язень. Він був трохи старший від неї, темноволосий, з блідим, інтелігентним обличчям. Він усе прислуховувався до розмови Марти з Косинською і, почекавши, коли наглядач відійшов від них в другий кінець вагону запитав, повернувшись обличчя до Марти:

— Ви зі Львова?

Марта відповіла:

— Ні, ми з Волині, з Кременця.

— Я думаю, ви галичанка. В Галичині такі завзяті Українки: говорять на своїй мові, і кінець, хоч знають і польську мову.

Марта була така загризена долею Гані і її дітей, що її не застягнуло і не зацікавило те, що цей в'язень заговорив до неї по-українському. Натомість Косинська зацікавилася:

— А пан сконд?

Він дивився на Косинську і мовчав.

«Він не розуміє», — подумала Марта і переклала йому:

— Ця пані питає, звідки ви?

Він відповів, дивлячись на Марту:

— Жив у Києві, потім в тюрмі, потім в лагері.

Відбув строк, а оце другий раз забрали і новий строк маю.

Марта трохи жвавіше запитала:

— Що ж ви таке зробили?

— Та нічого я не зробив ні перший, ні другий раз.

Я комуніст, член партії ще з 20 року.

— Ось як! — байдуже відповіла Марта, і раптом відчула неприязнь до того в'язня.

Гдзє нас въозон, пан не в'є? — знов одізвалась Косинська.

Марта мусіла перекласти:

— Чи ви не знаєте, куди нас везуть?

У Казахстан. На славнозвісний пересильний пункт Карабас. Тому то мене і забрали, що там зараз потрібні люди мого фаху. Я інженер-меліоратор, Олександр Абрамович Скрипниченко.

Тому що Марта перший раз з цікавістю поглянула на нього, він поспішив додати:

— Хоч я і Абрамович, та не жид. Уявіть собі, що мій батько-українець звався Абрам.

Марта продовжувала дивитись на нього, і він знов поспішив додати:

— Не той відомий Скрипниченко, навіть не родич йому, просто собі Скрипниченко Олександр, інженер-меліоратор.

Він побачив, що по коридорчику надходить наглядач і припинив розмову. Косинська втратила інтерес до розмови з ним, забрала свої речі з лавки на підлогу, щоб пані Негруш могла лягти на лавку, сіла на свої речі, склала голову на зложену пухнату хустку в ногах пані Негруш і заснула.

Біля Скрипниченка сиділи в'язні, прості люди. Вони вже тоді дрімали, як Марта зайшла в вагон, а тепер вже таки добре спали. У всьому вагоні не чути було розмов. Може дехто й розмовляв, та за стуком коліс потягу їх розмови не було чути. Наглядач відійшов і Скрипниченко сказав:

— Спочатку розстріляти мали, потім замінили тюрмою і лагером.

— Коли розстріляти мали, тепер, як другий раз арештували?

— Hi, як перший раз... Тепер вже не так страшно було. Я вже був «стріляний горобець», та й ім від мене нічого не треба було...

— А перший раз що треба було?

Він потиснув плечима, а потім кивнув головою на людей, що були у вагоні і сказав:

— А від тих усіх людей що ім треба було? А від вас що?... Так само і з усіма.

— Не догодили своїм панам! Вони вас хотіли розстріляти, а вас варто було повісити: молодий, здоровий, освічений! Ви не боронили свою державу, а з власної волі пішли служити катам України. Це ви розстрілювали Українців, грабували їх, виганяли з рідних хат, з рідної землі! Гнали Українців на Колиму і «під кожну шпалу клали три Українці». Це ви виморили голодом міліони наших селян, основу нашої нації! Це ви розлучали родини, малих дітей робили сиротами, урками і уркаганами...

Біль за Ганю і за її дітей пробив її серце:

— Це ви на моїх очах два тижні тому розлучили молоду матір з її діточками! Як вона кричала, як вона виривалась з рук катів, і бігла шукати своїх дітей. Як

вона била їх, поки вони не розбили її голову і не кинули її в карцер... Це ви все наробыли, бо віддали весь свій український народ руським на тіжку муку.

Вона розказала все про Ганю і її дітей. Він важко зітхав.

— Я так боявся за свою дружину і дітей, коли мене перший раз забрали...

— А тепер не боїтесь?

— Все може бути, це правда. Та вони живуть на Кавказі, не в Україні. Старшому синові вже 16 років.

Говорили вони з павзами, бо мусіли стежити за наглядачем. Він підходив тихо, бо за стуком коліс потягу його кроків не було чути. Скрипниченко запитав:

— Скажіть, чим ви пояснюєте, що рускіє так в'їлись в Україну?

— А чим ви це пояснюєте?

Він зблід і став сердитий.

— Так вп'ялась, як стервятник! Чим ви це пояснююте? Я хочу знати це. А потім я вам скажу, чим я це пояснюю.

Марта охоче і легко заговорила, а сама пильно стежила за його обличчям:

— Та ясно! Україна багата. Росії потрібні наземні і підземні багатства України.

Він нетерпеливо махнув рукою, наче хотів прогнати щось надокучливе.

— Залишіть говорити про багатства України. Нічого Україна вже не має, все викопали і вивезли, ліси вирубали, на степах ростуть будяки, а з Дніпра зробили гниле болото, бо всі приватні греблі понищили і половина води втекла! І не потрібне Руським багатство України! Вони мають Кузбас. Ви щонебудь чули за Кузбас?

— Читала. Це в Сибіру, десь близько Казахстану, та все одно де це...

Він був схвилюваний, думав про щось вперто і прислуховувався до слів Марти.

В Кузбасі величезні багатства! Кам'яний вугіль, нафтова ропа, газ! Там всяка руда є, якої в Україні немає і не було ніколи! І підсоння там, може й краще, як в Україні!

— Бачите, який рай? Чого ж ці прокляті Рускіє всі пруться в Україну?

Якраз надходив наглядач. Скрипниченко щось хотів сказати, та мусів промовчати. Пані Негруш не спала, вона прислуховувалась до розмови. Вона тихенько потягнула Марту за рукав. Марта оглянулась на неї і побачила, що вона не спить. Марта стала біля неї на коліна.

— Пані Марто, скажіть йому, як вивезти те багатство з Кузбасу туди, де воно потрібне? Залізниці немає, звичайних доріг немає, транспорту немає...

— Дякую, обов'язково скажу,— усміхнулась Марта, — він щось має на думці. Щось хоче сказати і певне, боїться. Знаєте, як вони всіх і всього бояться, скрізь бачать донощиків і провокаторів.

— А ви його не боїтесь?

Марта хвилину подумала.

— Hi,— твердо сказала вона,— він не донощик. Йому цього й не потрібно. А що мене, може, трохи боїться, цілком зрозуміло — він мене не знає.

— А ви його знаєте?

— Знаю. Я таких бачила серед Руських в нашому місті. Це російський інтелігент, вихований на хворій російській літературі: і хоче щось зробити, та ні сил, ні

знання нема. А як що і зробить, то буде без кінця розважати, чи він добре, чи погано зробив. Нешасний тип, нещасна людина.

А «тип» вже оглядався за Мартою, бо наглядач відійшов. Марта сіла на своє місце. Він дивився на неї і чекав, що вона скаже.

— Пані Негруш має рацію: Кузбас не можна використовувати, бо нема не то що залізниці, а звичайних доріг, і ніякого транспорту!

— О, там зараз іде велика робота, все роблять: і дороги, і залізниці! В теперішній час це не проблема. При такій техніці, як тепер... Як бачите, не через багатство України Рускіє тримають Україну мертвую хваткою, то чому, скажіть, я хочу знати, чи ви знаєте?

— Багатства є і Руським стане ще на десятки років забирати їх собі, обкрадати нас. Але є глибший і поважніший бік справи: коли Україна стане незалежною державою, Рускіє стратять не лише ограбовану ними нашу святу землю, вони стратять наших здібних працьовитих людей, людей великих талантів. Втратять Гоголів, Достоєвських, Репніних, Чайковських, Чехових і «несть ім числа», бо всі ж вони з походження Українці! Навіть Маяковський, ваш комуніст, з походження Українець. Ви читали його «Долг Україні»? А хто написав перший російський роман? — Українець, Василь Наріжний. А критик Білинський, якого Рускіє називають своїм найкращим критиком, яким пишаються, був сином уніятського священика-українця. А вчені, та навіть ви, інженер, не вбили вас, бо ви ім потрібні, везуть вас як дикого звіра, за гратами, щоб ви працювали на них.

Втратять і нашу історію. Вони вкрали нашу історію, як усе у нас вкрали, навіть наше ім'я. Які москвиши «Рускіє»?! Це кар'єрист Прокопович порадив Петрові першому назвати Московію — Росією, а Москвинів — Руськими. Це ми Руські, ми і звались Русинами! А свою історію вони починають з нашої історії, з Древньої Русі, і кажуть, що «Древня Русь — це ввони, Москвини! Відійде Україна і вся «велич» Руських трісне, як мильна банька. Вони кажуть нам, що вони наші «старші брати». А хто з нас хоче мати їх за братів, цих брехунів, катів і покидьків? Ми їх читати і писати навчили, тих темних, брудних ленохів, а вони вихваляються перед нами своєю «культурою», своїм «старшинством». Мій Крем'янець має дві з половиною тисячі років, а їх Москва 800, то про яке «старшенство» Руських може бути мова?

Марта говорила і вже не стежила за наглядачем. Вона повернулась спиною до стіни з грат, боком до Скрипниченка, нахилившись над п. Негруш, яка не спала і слухала Марту. Марта говорила тихо та виразно і з глибоким почуттям:

— Нарід мій, дорогі мої Українці, які вони здібні, розумні і працьовиті! Які чесні в тих селах, де їх не торкнулась «Русская культура»! Підійті в найглухіше село, поговоріть з селянином і побачите, скільки в нього гідності, статечності, як він шанує себе і вас! Аристократ! Всі чесноти козацтва залишились в наших селяніх, чи навпаки, завдяки чеснотам нашого народу виник прекрасний лицарський орден, наше козацтво, де виховувалась дисципліна, плекались високі думки, любов до порядку, високі душевні прикмети — завжди бути хоробрим, завжди бути чесним, не мати нічого власного, а лише загальне і користуватись загальним.

Марта додала ще тихше й виразніше, з глибоким болем:

— Яке страшне лихо нам зробили Рускіє! Яка прекрасна держава до цього часу була б наша Україна! Бісмарк, німецький канцлер, знав Україну, і він сказав: «Дайте українському народові одне покоління волі і держава їх буде найкращою державою в Європі.

Великий жаль опанував Мартою, і вона замовкла. Мовчав і Скрипниченко. Мовчала і п. Негруш.

— Скажіть, у вас в Західній Україні всі Українці такі, як ви? — згодом запитав Скрипниченко. Голос його був лагідний, навіть веселий. А Марта ще посумнішала, бо пригадала собі свого брата Вадима.

— Ні, не всі. Мого брата так розагітували московські агенти, що він став комуністом, навіть п'ять років відсидів за комунізм у польській тюрмі.

— А як його прізвище? Може я про нього чув?

— Не думаю. Правда, він писе оповідання, може й надрукували що з його речей в якомусь часописі на Великій Україні.

— Скажіть же мені його прізвище, — настирливо просив Скрипниченко. — Дуже можливо, що я десь про нього щось чув.

— Не могли чути, нічого визначного він з себе не уявляє. Це просто є льокай Руських. — Ці два слова Марта вимовила роздільно, з притиском.

Скрипниченко, що сидів боком до Марти, з оберненим до неї лицем, раптом випростався, відкинувшись на спинку лавки, обличчя його стало зовсім сердитим, і він так само з притиском і роздільно сказав:

— Ось таким льокаем Руських і я був.

— Ага, — подумала Марта, — так, запам'ятай це собі, Українче! І я отих твоїх слів також ніч забуду.

Більше вони не говорили. Пані Негруш лежала з закритими очима, може спала. Марта встала, взяла один з своїх невеликих клунків, поклала його на лавку біля себе і схилилась на нього, може поспить, прикрилась пальтом, та воно увесь час сповзalo з її плечей. Скрипниченко, що стежив за нею, через спинку лавки притримав пальто, допоміг їй краще вкритись, і тут вони почули голос наглядача: — Куда рукі! Убірі рукі, гаварю.

Скрипниченко, не кваплючись, вкрив Марту, а тоді поглянув на наглядача і злістю сказав:

— А я чо делаю? — і відвернувся від нього. Наглядач зостався в цьому ж кінці вагону.

* * *

У Карабас приїхали удень. Голий степ. Ні деревця, ні корчика. Багато бараків і сіре небо над бараками. Жіночі бараки, окрім бараків для чоловіків. І землянки глибоко вкопані в землю. Так багато людей прибувало сюди і чекало тут, куди їх, в який лагер пошилють, що бараків не стало, ще й землянок накопали. Є окремий барак-медпункт. Марту, панг Негруш і Косинську помістили в барак, що стояв на землі. Та сама тіскота, той самий гармідер. Та «волі» тут було більше. Ніяких наглядачів! Були старости бараків, були прибиральниці з тих самих «зеків». Чи їх назначили, чи їх вибрали поміж себе, Мару не цікавило. Вона не переболіла ще цієї жахливої події, що стала з Ганеною і її дітьми і знала, що все своє життя буде боліти від жалості і співчуття до них. Але тішилась свіжим повітрям. Тільки сонечко пригріє, виходить на діві, ставала за бараком під стіною, захована від людей і метушні. Знайшла розломаного на-

двоє самана, зробила собі стільчика, накрила його хусткою і вигрівалась на сонці, скільки хотіла, дякуючи Богові за ту ласку велику. Невеселі були її думки, все про Ганю та її дітей. Не про свою долю думала, бо може статись з нею тепер, коли вона вже на порозі лагерної праці? Буде робити, що накажуть робити, міліони Українок пройшли через те, хто вижив, хто загинув, вона виживе, бо німець переможе москалів і всі ці нещасливі, що міліони їх є по тюрях і на каторзі, вийдуть на волю. В Карабасі шукала Українок. Заходила в бараки, розпитувала прибиральниць... І натрапила в одному баракі на студентку з Львівського університету. Вона була з другого курсу. Вона також шукала Українок серед тисячі жінок, що перебували тут. Марта так зрадила, наговоритись з нею не могла! Марта її приголубила, розпитала. Заарештували їх шістьох студенток, а чомусь її одну повезли в Карабас. У Караганді, кажуть, легші лагери, цих п'ять студенток послали, певне, на північ, у шахти. Марта сказала:

— Я чула, що і в карагандинських лагерях є шахти.

— Так є, але туди посилають чоловіків, а жінок на тваринництво. — Її привезли на півтора місяці раніше Марті, і вона добре обізначалась з життям в Карабасі і в лагерях, бо через Карабаса безперервно проходили жінки, як з тюрем по різних лагерях, так і з лагерів Караганди на північ, на каторгу. Отож, є там десь у степу така Долінка, це центральний уряд усіх лагерів Караганди.

— Яких? І тваринницьких, і шахт? — спитала Марта.

Студентка не знала, та це й неважко.

— І є тут, десь у степу, такий Акмолінськ, куди в 37 році привезли сім тисяч «жон». Скинули їх в голому степу, і сказали їм: «Побудуйте собі все: бараки, лікарню, кухню, контору, баню. Хто буде добре працювати, той скоріше піде додому». Тих «жон» поарештували тому, що перед тим забрали їх чоловіків, що були партійцями і стояли на чолі різних установ. З «жонами» позабирали і їх дітей, сказали їм, що вони пойдуть до батька, а у багатьох батько вже не жив — або замучили на допитах, або розстріляли. Потім позабирали дітей від матерів і ні одна мати не знає, чи жива її дитина і де вона зараз.

— Я вже дещо чула про це і бачила матір, у якої забрали єдину доню. Про Акмолінськ не чула. Сім тисяч матерів! І ні одна з них не збожеволіла від горя?

— Знаєте, — відповіла студентка, — я також про це думала і запитала ту, що мені розповідала. Це розумна жінка, викладачка німецької мови в інституті в Ленінграді, і вона мені сказала, що вона не чула, щоб хтось збожеволів, а самогубством покінчило сім жінок.

— На кожну тисячу — одна! Ну, це малий відсоток, — сказала Марта і подумала, що Ганя самогубством не покінчить, а вижеве, бо вона має святу мету: відшукати своїх дітей.

Студентку звали Галія. Вона була така гарна, що Марта не могла відвести від неї очей. Темноволоса, з повненьким, чудесним і міжним личком! Такі прекрасні очі мала. А вій були ще довші, ніж у Косинської. Вони сиділи на нарах, що йшли попід стіною з одного і другого боку вузького і довгого бараку, з низькою стелею. Жінки лежали вночі близько одна біля одної, хто скільки місяця займе. А на день згортали свою постіль, клали її в голові. Прибиральниця змігала з нар і часто мила їх, бо

там були блошиці. Галія захотіла перейти до Марті, щоб бути з нею ще тих кілька днів, що їм судилося бути разом в Карабасі. А може їх пошлють в один лагер!... Марта також була б рада, щоб Галія була з нею. Та в Мартіному баракові було дуже тісно. Марта бачила, де спала Галія — біля тієї викладачки з інституту. Очевидно, в тому баракі забрали трохи жінок на етап. А жінки, що зостались, порозсовували свої речі, і їм стало просторніше, багато просторніше, ніж в баракові, де спала Марта. Але Галія так просила, що хоче до неї, що Марті погодилася. Вони пішли в Мартін барак, щоб перенести Галіні речі. Там Марта познайомилася з викладачкою Це була немолода вже жінка, нівиского росту, одягнена в біду, темну сукню. Шпакувате волосся було коротко підстрижене, по-чоловічому. Галія забрала частину своїх речей і понесла в Мартін барак, щоб знову прийти і забрати решту. Марта звернулась до викладачки:

— Будь ласка, розсуньте свої речі так, щоб не видно було, що біля вас є вільне місце. У нас дуже тісно, Галі буде зле у нас і вона напевне захоче повернутися сюди, — забрала решту Галініх речей і пішла в свій барак.

Якось порозсовувались і Марта примостила Галію біля себе. Вони довго розмовляли, поки заснули. Марта розпитувала Галію про її допити. Тяжкі були допити у цих шістьох студенток: били їх нещадно... Марта дивилася на це ніжне, прегарне дівча і думала, що Бог створив її, щоб милуватись нею, тішитись її красою, а не бити та мучити її. Але це ж Рускі! Як Микола Богуславський сказав, що «кожний Руський — це садист»...

— Нема підліших людей за Руських, Галію. Тому вони і били вас, таке миле дівча...

— О, ще й як били! Руками по лиці! Руками по лиці! Так били, що я впала, кров пішла носом і ротом. А коли впала, ногами били. Відділяли водою, занесли на рядні в камеру, а лице було синє і ось таке... — Вона обома руками показала, як напухло її личко. — А коли загоїлось — знов на допит, і знов били, і вже поліном по всьому тілі.

— Дуже боліло, Галочко, хороша моя?

— Коли били, дуже боліло. Головне дуже страшно тоді було... А потім, знаєте, пані Марто, як після первого дня на лещатах, коли цілий день ходиш, прийдеш додому, не болить. Тільки втома відчувалася. А на другий день усе тіло боліло. Ми ще тоді казали: «як побите». Пісворхнувшись неможна, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю... і ще пам'ятаю, що ті самі слова, те саме порівняння сказав мені один студент Львівського університету, дорога мені людина, як рідний мій брат. Його дуже били на НКВД, а якраз мене привезли на допит, кинули за таку дерев'яну перегородку, а в сусідній — він був, і нам вдалось з ним поговорити. Я спітала, чи його дуже болить, що його так били. А він мені відповів так, як і ви, що болить усе тіло, як після первого дня ходби на лещатах. Бідні, дорогі мої діти!

— Як прізвище цього студента?

Михась Савчук.

Галія сплеснула руками і притиснула їх до грудей.

— А ми думали, що він на волі! Як же його мучили!... Я знаю...

Марти багато що хотілося запитати Галію, але вона бачила, яка Галія стала бліда і захурена. Марта

обняла її, погладила її чорняву голівку і сказала:

— Галю, рідна моя! Ці страшні допити вже минули і у вас, і у Михася. Він десь певне також іде, може і в шахти, на каторгу. Та ми з вами знаємо, що буде війна німців з тими підлими Руськими. Німець їх за тиждень переможе, і ми всі станемо вільними — і на каторгах, і втюромі, і на волі! Ось тоді, Галочка, я прийду до вас в університет, ви запізнаєте мене зими. П'ятьма дівчатами, ми покличемо Михася і всі гарно відвітуємо нашу і нашого народу волю! — вона поцілувала Галю.

Галя засміялась і поцілувала Марту.

А рано Галя сказала Марті:

— Ви цілу ніч просиділи у мене в ногах, бо було вам тісно. Піду я на своє місце. Чи не все одно, де спати? А вдень ми будемо разом. Я тільки занесу свої речі, щоб ніхто не ліг на моє місце і зараз же вернуся.

— Перше підіть подивіться, чи там вже хто не ліг на ваше місце.

Галя побігла і за кілька хвилин вернулась.

— Ця викладачка мені сказала: «Від добра не добра. В лагері вам це придадеться пам'ятати! Але, що вона знає? Моє місце вона мені зберегла. А ми увесь час будемо разом, правда?

— Зачекайте ще хвилину, Галю. Зараз тут нікого немає, можемо вільно поговорити. Прошу, розкажіть мені, що у вас за справа була. Статтю ви маєте цю, що і я: 54, 10, 11. Вони всім таку дають. І то без всякого суду. Як можете, скажіть! Ради дорогої мені Михася, бо ваша справа — це і його справа!

— Справа, — скрикнула Галя і з огидою скривила уста. — Гад підчепив на на вудочку! Знав, чим нас взяти! А ми так захопились ним, так повірили йому. На шматки його розірвала б! Так гарно говорив по-українському! Вчив нас співати повстанських пісень, казав, у

Холодному Яру вони це співали. Знав, як промовити до нашого серця. А він, певне, у тих, кого заарештував, підслухав тих пісень і навчився від тих, кого катував. Знав гад, що це йому придадеться, що це йому відкриє дорогу до нас, і ми всі підемо за ним. Він співав нам: «Визволімо Україну від лю того ворога-москаля, час тепер найслухніший.» Сатана! Погубив найкращих наших хлопців і дівчат. — Галя тряслася від обурення і огиди. Личко її зблідло, прекрасні очі горіли ненавистю. — Але що хотіти від чорта? Всі ці Рускі — це чорти з пекла. А він — руський слідчий, це його робта! Він бив мене, бо я заперечувала на допитах все, що мені закидали... А він знов, що я була в організації і скаженів від злости. — Галя була така схильована!

— Нічого, Галю, все це вже пройшло. Це вам буде наука на майбутнє.

— Яка наука? — і Галіні очі холодно подивились на Марту. — Нікому не вірити? І вам не вірити?

— Ну, ні, мені вірити! — засміялась Марта. — Хіба я вас тягну в яку підпільну організацію? — і Марта споважніла. — Не вірте тому, кого ви не знаєте, хто «розкриває» вам свою душу без всякого, з вашого боку, заохочення на те. Хто чужий, невідомий вам тягне вас у підпільну організацію і коли хтось свій щось таке пропонує вам, то добре перевірте, звідки все почалось, чи знов не з провокатора. Спасетесь самі і інших, чистих душою, відданих Україні, спасете. Бо Руський, оця «єдіна, неділіма» іде найпідліщими дорогами, дорогами брехні, провокаторства, самохвалства, вбивства! Кровавими дорогами. Рускі завжди, по всьому світі, ідуть кровавими дорогами!

— Пані Марто! Я вас ніколи не забуду!

— Пам'ятайте те, що я вам сказала! І будьте твердою, сильною, щоб вас ніколи нічого особисте не перемогло, нікака невдача не зламала! Вірте в Бога і любіть Україну, як ви і зараз її любите. А вас я, квіткою моя прекрасна, буду пам'ятати усе моє життя.

І Марта пригорнула Галю...

* * *

Косинська і тут, як і у всіх пересильних тюрмак, шукала і знаходила польок. Вона відвідувала усі бараки, скрізь розпитувала за Казю, Каролю, Козицьку, Юлю. З них лише одна Кароля потрапила на Карабас. Почувши це, Косинська так втішилась, що не могла одразу не поділитись тією вісткою з Мартю.

— Хто вам це сказав?

— На медпункті сказали. Ходім! Я не все можу розібрати, що вони говорять. Вони чекають на нас!

На медпункті їм сказали, що Кароля «Радгосп»-Уніховська, дійсно була восени минулого року в Карабасі. Дуже вона симпатична, всім сподобалась. А коли довідалися, що вона студентка медицини і вже на останньому курсі університету, забрали її сюди працювати на медпункті. І жила вона вже не в загальному баракові, а в етеровському! І харч мала кращий. І добре могла б прожити тут увесь свій строк, бо то є п'ять років! Дитячий строк! Але одного дня вона не прийшла на роботу. Посилали за нею, скрізь шукали її, по всіх бараках жіночих і чоловічих — не знайшли. Не стало Каролі. Втекла! Кілька днів чекали, що сама вернеться. Це ж голий степ навколо — з голоду, зі страху вернеться. Аж на шостий день від охри пішла чутка, що

УКРАЇНСЬКА ІМПОРТОВА
ФІРМА

FIRCHUK'S TEXTILES
Parcels to Europe

610 Queen St. West, Toronto, Ont., Tel. 364-5036

293 Ottawa St. N., Hamilton, Ont., Tel. 549-2005

ВИСILAЄМО ПАЧКИ В УКРАЇНУ
І ДО ІНШИХ КРАЇН ЕВРОПИ

Маємо великий вибір різного роду товарів і готових убраних різних розмірів,
а також хустки, різні матеріали, нитки ДМЦ, полотна до вишивання.

зловили Каролю. Так її шкода, така мила дівчина і пропаде нізащо...

— А де її зловили? — запитала Марта. Вона мало не плакала, так ій було шкода Каролі. Косинська була бліда, і очі її були повні сліз...

— Ніхто нічого не знає. Одні кажуть, що на Жарику. Чого її понесло на станцію? Та там же одразу зловлять! Інші кажуть, що до Петропавловська її хтось довіз і там її схопили. А ще кажуть, що в степу її підібрали, цілком знесилену, непритомну... Собаки знайшли...

— А де вона зараз?

— Кажуть, що відвезли в тюрму, в Петропавловськ... Що будуть судити її, і до її п'яти років додадуть ще 15...

Сумні пішли Марта і Косинська з медпункту. Кароля, така скромна, завжди з такою доброю усмішкою на устах, така мізерна і слабосильна... І така відважна! І така тверда в своїй постанові! Хто знає, де вона зараз, якщо жива... І запитати нема кого, і довідатись нема де. Прийшла з першого допиту і тоді ж сказала: «Уцекнен!» І, коли виводили на етап, прощаючись з Мартою, повторила: «Уцекнен, як Бога кохам!» І вткla! А що їй не вдалось, не їй першій не вдалось. І Марта гаряче помолилася:

— Господи, Ісусе Христе! Кароля, якщо вона жива, дуже страждає зараз: така невдача! Вона втратила надію на волю. Воскреси в її душі цю надію, яка живе в наших душах, в душі кожного ув'язненого! Поможи Каролі і нам усім пережити усе, хай і найтяжче! Вйти на волю і вернутись додому!

На остаточний етап з Карабасу в лагер в «батиськове отделені» на станцію Жарик викликали з різних бараків 36 жінок, в тому числі Марту і пані Негруш. Косинську не викликали. Таку довгу дорогу, що тягнулась майже два місяці, Марта і Косинська відбули разом, а перед самим лагерем їх розлучили. Добре, що пані Негруш іхала в той же лагер, що і Марта! Чоловіків було приблизно стільки, як і жінок. Скрипниченка серед них не було. Та Марта і не прагнула зустрічі з ним і не розпитувала нікого за нього. Хай він іде тією дорогою, яку заробив, а вона піде тим шляхом, який їй уговорив Бог.

Чоловіки були якісь непомітні і подібні один на одного: худі, занедбані і дуже бідно одягнені. Лиш один серед них відрізнявся від загалу своєю постаттю і одягою. Не був занедбаний, мав років 45-50 (не більше), тримався струнко і вільно. Не нове, але цілком приличне пальто, було гарног крою і з дорогої матерії; так само взуття і капелюх. Скрипниченко також робив враження не занедбаного, також прилично одягнений... Але що вона його бачила: пару годин в напівтемному вагоні! Такого невиснаженого, такого елегантного в'язня, як цей пан, Марта не бачила ні одного під час цього довгого етапу.

Залізницею довезли їх на станцію Жарик, далі вони пішли пішки. Чекала на них тут підвода, запряжена одним конем. На цю підводу всі в'язні поклали свої клунки. Марту вражало, які то мізерні речі були у цих нещасних людей. А у декого з чоловіків нічого не було. Чи в їхніх тюрмах не приймали передач, чи вони не мали близьких, які принесли б їм якої одяжі, чи взуття, чи, може, ці близькі не мали що занести? «Убогий, обшарпаний люд». Громадяни, а фактично рabi проклятої

Росії, проклятої «єдіної, нєделімої», що поневіряються нею все її існування!

Пані Негруш ледь переступала в кінці лавки. З нею ішли, з одного боку, Марта, з другого — мила дівчина, полька з Польщі, Зоя. Вони обидві допомагали іти пані Негруш, підтримували її. Вони троє затримували валку, а охана сердилась і підганяла їх.

Пройшли кілометр, і пані Негруш зовсім вибілась з сил. Не нарікала, не стогнала, хотіла йти далі, та валилась з ніг. Охана затримала підводу, пані Негруш лягла на клунки, що їх Марта порозсувала так, щоб на них було зручно лежати. Марта ішла поруч з підводою, потім підвода поїхала вперед і Марта пішла сама. Ішли не в лавах, ішли вільно, хто як хотів і з ким хотів. Знайомились, вільно розмовляли. Охана лише слідкувала, щоб ніхто не відстав.

Це був початок квітня. Еругом безкрай степ. Снігу вже не було. Ішли по вузькій дорозі, обминаючи калюжі снігової води. В тих калюжах відбивалось чисте, без хмаринки, небо, таке синє-сине! Сонечко, ясне сонечко, лагідно вітало їх теплим промінням і отримало тих бідних людей, таких скривджених злочинною владою. Марта ішла, розглядалась наоколо і раділа. Не втюрмі, Боже, не в тюрмі! І не в тому дикому етапові! А як на волі: небо, сонце і широкий простір перед очима.

Марта прислухалась до розмов, що точились між жінками, до яких підійшли і чоловіки. Ішла жінка, що її перевели з Акмолінського лагеря в Батикський. Вона вже знала ці степи і охоче оповідала про них. Дерев у степу немає, зате є караганник, колючі, як терен, корчі. Ці корчі є паливом взимі і служать як будівничий матеріял, бо плетуть з нього мати. Бараки будують з саману, а казахи свої оселі з дерну. Наріжуть дерн величими кусками, підсушать його і кладуть один на одного, зліплюючи рідким болотом. Стелю і дах роблять з мат. Покладуть мати на стіни, знизу і зверху густо заливлюють болотом, насипають зверху землі і знов заливають рідким болотом, хай висихає на сонці. Дощі тут рідкопадають, а якщо коли дощ і розміє дах в якомусь місці, і в помешкання натиче води, то хіба то вже така біда? Сонце все висушить, гаряче степове сонце. Літом степ горить під сонцем, рудий, аж темний, а весною дуже гарний! Повно квіток в ньому і то наші тюльпани! Різних кольорів, високі, пишні квіти!

Марта дивилася на степ. Він і зараз здавався їй гарним. Там, де йшла дорога, він був вищий і простягся далеко, далеко, зелений від молодої травички, що звільнена від снігу, квапилась якнайшвидше рости. А далеко від дороги темніли плеси караганника і виблискували проти сонця, плеса чистої, снігової води. Велика радість Марті була іти тим степом! Вона відстала від людей і закоханими очима дивилася на цей широкий простір, якого не бачила рік і п'ять місяців! Всією душою вона віддавалася своїй радості, ішла і тихенько наспівувала: — «Іду, іду в широкий світ...»

Люди йшли і попереду і за нею, розвивши на невеличні громадки, по троє і по четверо. Як вони всі легко ідуть! Радіють, як і вона? Чи може просто тому, що позбулися своїх клунків? Ось і вона іде так легко, що здається їй, зробить один швидкий крок і відірветься від землі і полетить понад степом. Всі тішаться тим, що ідуть. Вони знають, що це не є воля, а все-таки, хоч зараз, хоч на цю дорогу трохи воля! Ось там іде той в'язень, що один з-поміж усіх прилично одягнений. У

нього така гарна хода! Так ходять артисти у фільмах, так ходила Наталя по камері, елегантно, наче посновуточі кожний крок наскільки можна вперед... Тепло, розтібнув своє пальто, розглядається навколо з задоволенням. Обличчя сопкійне, сам він високий, міцно збудований, сильний, видно, чоловік. З ним ідуть дві жінки і щось наперебій одна одній розповідають йому. А він, хоч лагідно усміхається, нічого не говорить до них, може й не чує їх, щасливий, що вільно іде тим степом. Багато краще іти самій, дивитись, все бачити і думати, думати.

— А чому тут не чути жайворонків? У такий сонячний, теплий день у нас, в Україні, ото вони дзвеніли б у небі своїм щебетом! Україно, Україно, рідна земле...

І біль, цей постійний, непереболений біль затиснув Марті і небо, і сонце, і степ. Вона опустила очі, дивилась в землю, а бачила своє рідне село, рідне місто, свій дім, маму, свою єдину дитину, Надюсо.

— Что, родіну вспомніл? — почула вона біля себе. Оглянулась, побачила, що в'язень, цей гарно одягнений, відстав від жінок і йшов тепер біля неї.

— А чому ви так думаете? — запитала Марта по-українському.

— Да это сразу відно. Билі веселая, так радостно улибалася всем і неожиданно загрустіла. Ви откуда? — Він продовжив говорити по-російськи. «не Українець», — подумала Марта, — але розуміє по-українському.

— Я Українка, з Західної України. А ви звідки?

— Я з Петербурга. — Він вклонився. — Александр Гаврілович Ратієв. Офіцер гвардії єво імператорського велічества.

Марта аж зупинилася.

— Де ж ви були до цього часу, що вони вас лишили тепер забрали? Я читала, що вони виловлювали всіх офіцерів і на смерть їх замучували.

— Забрали ані меня с самого начала, на Салавкі завезлі... А теперєто уже второй срок.

— I ви були на Соловках і живі залишились? I ще так виглядаєте! Фізично цілком не знищенні... — A про себе подумала; «Тому він і розуміє по-українському, що був разом з українцями на Соловецькій каторзі.

Марта говорила по-українському, він по-російському. Раптом обличчя його споважніло:

— Це правда, гинули люди на Соловках. Це жах, скільки їх щодня гинуло, вмирало. А все підвозили нових... Після тортури на допитах, недовго вони працювали. Тяжка праця, голод і холод домучували їх.

— Як же ви вижили?

Він трохи повеселішав.

— Фактично, на Соловках я недовго був. Скоріше взяли на стройку Біломорканалу. Ви чули про Біломорканал?

— Читала. I знаю, що там також гинули люди і майже всі були Українці. А ви живі залишились! Ви — гвардійський афіцер, аристократ!

— Мене спасло те, що я дуже люблю коней. Я все своє життя мав коні і дуже їх любив. На каторзі я працював на конях і часто перевиконував норму. Тому не голодував. Мав пару коней, на яких тільки я працював. Сам доглядав їх, бо жив разом з конюхом, в кімнатці при конюшні, не в загальному баракові, де така тіснота і сморід.

— I це також зберегло вам сили. Чому ви не емігрували? Ви знали, що вас чекає.

Тепер він зупинився, поглянув їй в лиці і твердо,

але спокійно, сказав:

— Я ніколи не покину свою Батьківщину. Хіба помру.

Марта пішла вперед, пішов і він за нею.

— Тому товариші і били мене до «полусмерти», що я сказав їм, що ніколи не покину свою батьківщину. Вони запевнили мене, що контрреволюціонери лишили мене тут, щоб я провадив підривну діяльність. Мали розстріляти, та розстріл замінили каторгою. Ну і допити у них! В цілому світі немає таких падлук. «Гаварі, прізвався, гаварі!» — і б'ють. Я трачу притомність, — відливають і знову б'ють.

Він говорив спокійно, наче прояксь сторонню людину, не про себе. Він казав: «Падлецо», а Марта відповіла:

— А ви тим «падлещам»-падлукам будували Біломорканал, так сумінно працювали, перевиконували норму, збільшували, чи помагали їм збільшувати, свою потугу та значення.

Він став перед Мартою і хоч спокійно, але твердо, сказав:

— Я не для них будував. Я будував для своєї батьківщини. Вони явище тимчасове, а Росія — вічна!

Марта знову пішла вперед. Він ішов поруч і говорив:

— В архівах збережуться списки тих, хто працював на Біломорканалі. Може і виробки знайдуться в архівах. «Рускі люди», які прийдуть після тих падлещів, скажуть: «Хорошо працював для Росії Александр Гаврілович Ратієв! На віки вічні своєю працею на Біломорканалі поставив собі пам'ятника».

— В тому ви маєте рацію: Біломорканал збудовані на людському горі і людській крові. Але чому ви думаете, що ті, що прийдуть, будуть кращі за цих, що є?

Він поблажливо глянув на Марту і усміхнувся:

— Прийдуть Рускі! Бо хто це все наробив? — Жиди! Вони захопили владу, закопали Чеку, всі комісари були і є жиди! Ленін не Руський, Сталін Грузин, Дзержинський — поляк, а то все Жиди.

— Чого ж ваші Рускі дали себе опанувати Грузинам, Полякам та Жидам? Ви ж знаєте, що кожний народ, якщо він не під владою військової сили окупанта, він вартий тієї влади, яку має.

Він не відповів. Ішов поруч своєю легкою ходою і посміхався.

— Я часто думав над тим... I хоч багато крові і сліз пролилося, та ми мусили терпіти большевиків, вони ж нам спасли Росію! Бо такі Керенські загубили б...

— Так, це правда: Імперію загубили б, а чи так потрібна російському народові імперія? Пригадайте собі історію вашої імперії. Всіх, хто стояв при владі, всіх своїх царів. Всі, всі робили з народу мовчазних рабів, які ледь животіли від постійного страху і чорної біди. Теперішній уряд править по традиції: заликованням, терором і чорними зліднями.

Він мовчики йшов поруч, і Марта повторила:

— Пригадайте собі історію російської імперії, починаючи з «смутного времін», бо ви, «Рускі», присвоїли нашу історію, історію України і кажете, та й друкуєте скрізь, що то історія вашого народу, історія Руських.

— Україна — це теж Росія, — спокійно зауважив він.

Марта спалахнула, але стрималася:

— Ні, Україна — це не Росія! Це прекрасна земля, що вже більше двох тисяч років належить українському народові. Скажіть, коли народові в російській імперії жилося вільно і заможно?

Він знову поблажливо подивився на Марту:

— Ви не жили в Росії, тому ви не могли знати нашого життя. Добре жилося людям! Йдь, куди хочеш, живи, де хочеш. Чи хто знов за які прописки? І працювати люди могли де хотіли і скільки хотіли. І говорити могли всю правду, все, що хто думав. Свобода була!

Марта подумала: «Для тебе для Руського і аристократа», але чи варто йому було про це казати?...

— А тюрми,— продовжував він,— та в порівнянні з теперішніми то курорт був! Одергав мій родич посилку з Франції, і щось там в кімнаті у нього знайшли,— потримали півроку в тюрмі. Його мати щодня йому обіди посыпала з дому, і мала побачення з ним, коли хотіла. Справу його вів полковник — хороша, вихована людина. А тепер що за допити? Одне биття! (Він сказав: «Сплошне ізбієніє невінних людей»).

— Завжди було це ізбієніє. Що робили з Поляками, коли «усміряли» повстання? Що робили з кавказькими народами? А з Українцями? Що роблять з Українцями вже триста років, не «сплошне ізбієніє»?

Він спокійно відповів:

— Наказувалі тільки бунтовщиків (карали тільки бунтівників). А народи самі просили царів прийняти їх під свою опіку, бо Рускіє несли скрізь цивілізацію, як у Сибір, так і на Кавказ.

Марта тільки зітхнула: «Цивілізація дикуна, ленюха і брехуна! Та що з ним говорити! Нічому він не навчився за все своє життя. Нічого не знає і не розуміє. Зрештою, як і всі «Рускіє». Що йому в Пажеському корпусі вtokмачили в голову з історії Іловайського, з тим багажем він і ходить.

Марта мовчала, а він все поглядав на неї, так доброзичливо і лагідно.

— Та ви не сумуйте,— знову заговорив він,— скоро все змінеться, і ми вийдемо на волю.

Хоч біля них нікого не було, хто міг би їх чути, але він, говорячи це, знизив голос.

— Я знаю,- так само тихо сказала Марта. — Німці... Гітлер ніколи не помириться з тим, щоб у Європі був комунізм...

Вони поглядали вже веселішими очима один на одного, як два змовники. Він не заперечив, що це буде - авдяки війні з Німцями, але поправив її:

— Руський народ... Руская армія, що зараз є в лавах збройних сил «Савецького саюза».

Марта не стала сперечатись: може і справді є десі там «блі Рускіє» і гуртується, щоб перейняти владу у комуністів.

— А як ви думаєте, довго ще чекати? — запитала.

— Ні, ще цього літа,— відповів він.

— А вони ж підписали умову на десять років жити в згоді!

Він засміявся, радісно засміялася і Марта. Кроки їх стали ще легшими, а степ і ця дорога ще приємнішими.

Найдогнали їх два чоловіки і чотири жінки, і вони вже всі разом ішли. Ратієв запитав їх, чи вони не знають, як довго ще будуть іти, бо вже вечеріє. Йому відповіли, що скоро прийдуть на участок Батикського відділу, там їм дадуть повечеряти, там вони й переночують, а рано

підуть в центральний відділ Батик.

Участок називався Безтюбе. Що означало те слово, Марта не знала і ніколи не довідувалась. Вирішила, що це слово українського походження, що воно правильно мусить вимовлятися «без тебе», що хтось з Українців колись оселився там і дуже тужив чи за Україною, чи за дорогою людиною і тому так назвав це місце свого осідку.

Всі зібралися перед участком. Жінок відділили від чоловіків, порахували і стали пускати по одному на участок. Він не був загорожений, але вхід до нього був поміж двох низьких і довгих кошар. Прохід поміж ними загорожували ворота, такі як в Україні по селях, які тут звалися «щитами». Поміж таких двох щитів лежала «подушка», а на участку за щитами стояло двоє людей і слідкували, щоб кожний, хто заходить на участок, витирав ноги в цю подушку.

— Для чого це,— запитала Марта.

— Для дезенфекції. Щоб ви не занесли зарази на участок,— відповіли їй.

— Це тому, що ми з нового етапу,— пояснила жінка з Акмолінська.

Пані Негруш, хоч всю дорогу лежала на возі, так ослабла, що не могла сама зійти з воза. Марта і Зося допомогли їй. І на цій подушці, коли витирала ноги, підтримали її, бо впала б. Вона була дуже хвора. Чоловіки пройшли першими, і їх кудись відвели, а жінкам дали кімнату в одній з кошар. Вони посидали і повечеряли хлібом, що Їм дали ще в Карабасі. Їм принесли кип'ятку. Пані Негруш нічого не їла, тільки жадібно пила гарячу воду. По другий бік її сиділа Зося, що була католичкою, як і пані Негруш, і вони обидві пошепки молились.

На другий день рано, коли їх вивели з воріт, чоловіки вже там чекали на них. Ратієва серед них не було. Марта і Зося помогли пані Негруш вилісти з воза, де вона відразу ж і лягла. В Батику, коли вони туди прийшли, вистроїли їх перед вахтою. Тут були і справжні ворота і висока трьохметрова огорожа з колючого дроту. До них вийшли такі самі наглядачі, як і скрізь, а попереду йшов старший і тримав папери, що їх заніс на вахту той, хто прийняв цю валку арештантів, ще в Карабасі. Той, що тримав папери, був кремезний, рудий і червоний. Він гостро і підохріло оглянув всіх прибулих один раз, і другий, наче хотів вилати кожного. Потім став вичитувати прізвища і, почувши з уст викликаного ім'я, рік народження, статтю, строк, впускав на вахту. Марта так звикла до того, що навіть не прислуховувалась до прізвищ, а потім жаліла: вона могла не зауважити Ратієву, а якби почула його прізвище, то знала б, що він таки прибув на Батик. Бо де б він подівся? Чи міг він зостатись на Безтюбі? Очевидно, таки зостався. Вся Мартинна увага була скерована на п. Негруш. Вона була така хвора всю дорогу, а зараз стояла на ногах! Хто була жовта, як мертвіць! Дійшовши до прізвища Зосі, старшина наче втішився.

— А, з Польщі! — І не пустив Зосю на вахту, а затримав на місці. Так само і п. Негруш і Марту, хоч пані Негруш була з Румунії. Він затримав біля них ще одну з Орла, свою громадянку Марію Фрідріковну Бабкіну, щуплу, ніжну жіночку, з тонким, задуманим обличчям. Коли вже ні одного в'язня не зосталось перед вахтою, старшина сказав до охраника, показуючи на цих четверо жінок: Бабкіну, Зосю, п. Негруш і Марту:

- Еті з панской Польщі. Атвєді в подконвойку, пустъ там попанствуют!

І їх відвели у великий, високий барак. На віддлії яких десяти метрів від стін, наоколо бараку, йшла суцільна стіна з колючого дроту, що була вища від бараку, а яких три метри від неї друга така сама стіна з колючого дроту, що йшла також наоколо бараку, рівно-біжно першій. Воріт не було. Висока, як і стіна з колючого дроту, близче до бараку була стіна з дошок, а в ній невелика фіртка, замкнена на засов. Біля фіртки стояв вартовий з рушницею. В баракові стіни були труби, з двох з половиною саманів. Такою ж грубою стіною бака був розділений посередині надвое. В передній, більшій, був барак для чоловіків, в другій — барак для жінок. Посередині цього бараку, близче до дверей, стояла величезна грубка, по обидва боки якої, на двох лавках, сушилось мокре жіноче взуття, здебільшого биті валенки, а серед них Марта зауважила пару величезних чоловічих валенок. Вздовж стіни були нари, суцільні і голі, тільки в головах під стіною лежали згорені убогі манатки підконвойниць. За грубою посередині бараку також йшли нари, на них нічого не лежало. Висока жінка, що зустріла їх, показавши на ці нари, сказала, що там будуть їх місця. Пані Негруш відразу склонилась на нари. Марта й Зося поспішили постелити їй. Крім тих нар, всі інші нари були зайняті. В барак то входили, то виходили з нього більше десятка жінок. Марта запитала одну з них, де всі жінки? Вона подивилася здивовано на Марту і відповіла:

— На роботі, а де ж?

— І ви також? Це десь тут недалеко?

— Далеко, сім кілометрів, а чоловіки кажуть, що

ПІСНЯ ПРО ПОЛТАВУ

Про зелені квітучі
полтавські сади,
Про степи, наче море
безкрає,
Про Полтаву, що люба
для мене завжди
У піснях своїх знову
згадаю.

Лети ж, моя пісне,
в Полтаву,
Пригадуй про битви
і славу,
Розлийся на рідній землі,
Нехай і душа моя лине
В далеку кохану Україну
Зерном упаде на землі.

НАДІЯ ФЕСЕНКО-СКОРИН

всі десять. А ми звільнені від роботи, ми хворі.

Ці жінки не виглядали на хворих. Одні прали, інші палили в грубці, гріли воду, яку приносили з двору. На дворі було тепло і сонечно, а вони палили, бо треба було прати і сушити мокре взуття. Марта побачила перший раз у житті таке паливо: кизяк. Він чудесно горів і від нього було багато жару.

— Завтра і вас поженуть на роботу. — сказала одна з жінок.

— А що ми будемо робити? — запитала Бабкіна.

— Те, що і ми всі! — І запишалась: — Ми будуємо «Первомайську платінну». Треба закінчити до першого, а людей мало, тому нас і прислали сюди. — Вона взяла в руки великі чоловічі валенки і пішла з ними до відчинених дверцят грубки, сушити перед вогнем.

Марта сиділа на нарах, біля ніг пані Негруш і посміхалась: «Це вони, четверо, мають помагати будувати греблю! Пані Негруш, що стояти на ногах не може, Бабкіна така слабосильна; вона, коли буде нести відро води, то щодва кроки відповічатиме. Зося, ця виплекана мамою польська паніочка і Марта, що одна, може, надається до фізичної праці, бо робить гімнастику і праця не страшить її, що зможе, те і зробить. Але і з неї великої помочі не буде!

Висока жінка, що була старостою в цьому баракові, підійшла до них.

— Скоро привезуть обід. Для вас чотирьох обіду ще нема, від завтра вже буде, але ви сьогодні можете взяти два обіди для вас чотирьох, — і, поставивши на нари біля них дві глиняні червоно-буруваті миски, відійшла від них. Вона була вже немолода, років сорока, але не більше. Марті сподобалось її обличчя, колись, напевне, дуже гарне, її блискуче, чорне волосся, заплетене в коси і зложене на потилиці, її темна, охайні, довга сукня. І ця жінка була урка! Попалась на крадіжках і зараз відбуває срок! Така стримана, поважна, випростована, а наче якийсь тягар несе. Говорить спокійно, але невесело, ні разу ні до кого не усміхнулася, ні до них, ні до кого іншого.

Обіду дійсно хватило на чотирьох, бо їм наліяли повнісінькі миски гарячої юшки, «розсольнику», якої і пані Негруш з'їла кілька ложок, а також з'їла ложку густого, добре розвареного гороху. Після обіду Марта і Зося помили миски і бляшанки і віднесли їх старості. Вона сказала їм залишити це у себе, бо одержать ще вечерю сьогодні, а завтра вона в коптсьорці візьме для них ще дві миски, а консервні бляшанки дасть їм хтось з дівчат, коли повернуться з роботи. І додала:

— Не бійтесь, що у вас щось пропаде. Ніхто у вас нічого красти не буде. І ніхто вам ніякого зла не зробить. Але що б не побачили і що б не почули — не втручайтесь і ні з ким цього не обговорюйте, коли це вас не торкається. Не помічайте нічого.

Бабкіна дуже тривожилася за свої речі, яких мала не менше, ніж Марта. Взагалі вона страшно боялась тих людей, серед яких вони четверо опинились, казала, що вони ні за що можуть зарізати людину. Марта, Зося і п. Негруш прийняли до відома її слова, бо вона ж була «совітка», і вже немолода, мусіла добре знати «савецьку жізні» і людей, то значить і урок також, бо це ж досить значна, як вона сама говорила, частина совєтського життя, ої урки. Вони сиділи на своїх місцях, дивилися на урок, що ходили по бараку і думали, від якої з них треба сподіватись лиха. З острахом очікували тих, хто

увечорі вернеться з роботи і буде довгу ніч з ними, під одним дахом! І захисту їм ні від кого не буде. Але слова старости їх одразу заспокоїли, така вона була якась правдива, така, наче, домашня, проста і поважна. І хоч вона ні разу не усміхнулась, була скуча на слова, повільна в рухах, вони їй повірили і, вернувшись до Бабкіної і п. Негруш, заспокоїли їх.

Вже був вечір, коли вернулась підконвойка з роботи. Перше пустили чоловіків через вузьку фірту, рахуючи їх, потім — жінок, зачинивши перед тим на колодку фірту на чоловіків подвір'я.. Це видалось Марті зайвим: на що ж їх так ізолявати, коли вони ходять на роботу разом? Подвір'я було також поділене на чоловіче і жіноче високою стіною з колючого дроту. Чоловіків впускали на чоловіче подвір'я, жінок — на жіноче. Відразу привезли вечерю. Через фірту староста і дві дівчини прийняли вечерю, внесли її в барак і роздали жінкам. Так само, як і обід, наляяли Марті дві повні миски крупнику з якоєю темної, але смачної, крупи.

Перевірку мали на подвір'ї, чоловіки на своєму, жінка на своєму. Коли подзвонили на перевірку, жінки кинулись в той бік подвір'я, де за колючою стіною вистроювались чоловіки. Марта, Зося і Бабкіна пішли за ними, бо гадали, що там відбудеться перевірка. Але побачили, що ніхто з жінок тут в лаві не стає, а всі підбігли до стіни з колючого дроту, що розділяла подвір'я і хто кличе якогось чоловіка, хто свариться з кимсь з хлопців. Всі дуже кричали, і за галасом не чути було, що хто говорив. Всі поводились так, наче не бачились цілій рік, а не щойно повернулись з роботи, де разом були. Хтось гукнув, що йде начальство. Жінки відбігли від дротяної стіни і на своєму подвір'ї, лицем до фіртки, стали в лаві. Чотири довгих, як половина довжини бараку, лави утворили в'язнички. Марту, Зосю і Бабкіну не впустили в першу лаву зкраю.

Було вже темно, і перевірка відбулася при ліхтарях, що їх принесли той рудий старшина, що відправив їх в підконвойку і ще якийсь енкаведист, а з ними прийшли і два солдати з рушницями. Рудий старшина, а з ним і дрігий, пройшли вздовж лав, оглянули всіх, порахували.

— Вийді, хто пріビル сего дня! — гукнув рудий старшина. Марта, Зося і Бабкіна зробили рух і зостались на місці, бо він же їх бачить, дивиться на них; вони і так стоять попереду всіх. Тоді він махнув рукою, показав на місце зліва від себе і гукнув:

— Стать здесн! Ліцом к гражданам! — А коли вони стали на місце, на яке він показав, лицем до в'язничок, він показав на них рукою і гукнув як до жінок, так і до чоловіків, що стояли на подвір'ї за дротяною стіною:
— Еті з панської Польщі! — І чекав на ефект. Тиша. Ніхто ніяк не зареагував. Тоді він повернувся до другого старшини і з огидною усмішкою ще раз гукнув: — Еті з панської Польщі!

Другий старшина ще не встиг нічого сказати, як одна з дівчат, роблено наївно, наче з великим зацікавленням, запитала:

— А ти там бил, начальнічок? В етой панської Польщі?

Голос старости, спокійно і байдуже, промовив:

— Малчі, Нюра...

Тоді з усіх кінців, на всі голоси, дівчата стали гукати:

— А ти там бил, начальнічок? — поки другий старшина грізно не гукнув:

— Малчать! — І тим зупинив веселу забаву.

Марта і Зося усміхнулись до дівчат, а Бабкіна не сміла нагадати, що вона не з Польщі, а їх «гражданка».

— Где четвъртая? — люто гукнув рудий.

Одівала староста, так само спокійно і байдуже:

— Хвора, лежить в баракові. І Вороб'єва хвора, лежить.
— Рудий старшина метнувся в барак, за ним і другий старшина. Жінки й собі підскочили до дверей бараку, цікаві, що там будуть робити і говорити страшини. Староста пішла в барак, а жінки штовхались, підтримували, гізли одна на одну на порозі відхилених дверей. Раптом вони відскочили і в ту ж мить стали в лаві. З бараку вийшов старшина ще більш червоний, ніж був, і гукнув:

— Разайдісь! — І зі своїм почотом пішов до чоловічої підконвойки.

Жінки вийшли з лав, але ніхто не пішов у барак. Вони здалека стежили за перевіркою чоловіків. Марта підійшла до старости:

— Я хотіла сказати на перевірці, що пані Негруш всю дорогу була хвора, що її треба лікаря, але вирішила порадитися з вами: такий той старшина дивний...

— Видно, що вона хвора. Що з нею? — спитала староста.

— Не знаю. В Харкові ще захворіла.

— Завтра приде лікар до Вороб'євої і до неї.

Марта зайдла у барак. Біля п. Негруш сиділа Зося і молилася. Марта нахилилась над хворою.

— Дуже вас налякав цей старшина?

Пані Негруш зневажливо махнула пальцями.

— Чи ви ще куди підете? — запитала вона Марту.

— Ні, постелю і ляжу біля вас. Завтра до вас прийде лікар. Староста викликала.

Коли Марта лягла біля неї, вона тихо, виразно і поважно сказала:

— Не втручайтесь ні в що і нікуди. Вас тут ніхто не обходить. Що б не робилось у вас на очах, то не ваша справа. Будьте байдужою до всього, що ви тут побачите чи почуете. Бо це не ваша справа, повторюю. Ваша справа зберегти себе, щоб вийти на волю і вернутись додому, до матері і до дитини, вашої Надюсі. Оце ваша справа. Запам'ятаєте?

Марта взяла її гарячі пальці в свої руки і з вдячністю сказала:

— Запам'ятаю.

Барак освітлювався двома каганцями, що мали горіти цілу ніч, один біля стола старости, що спала тут же на окремому тапчані, а другий — в протилежному кінці бараку. Вночі Марта прокинулась від дикого крику. Що робилось в баракові, трудно було зрозуміти. Зося, п. Негруш і Бабкіна не спали, але лежали тихо, тихо, перелякані до смерті.

На нарах лежали, накриті коцами, і жінки, і чоловіки. Дивились на тих, хто стрибав по нарах, доганяючи когось і розмахуючи близкучим ножем. Вороб'єва, оци «хвора» Вороб'єва, стояла біля грубки, з окровавленим плечем, напівгола і верещала:

— Зарезать хател!

І тут же, над головою Бабкіної, молодий здоровило бив куди попало: по голові, по плечах дівчину, яка вдень сушила валенки перед вогнем. Він бив її тим самим валенком, кричав на неї і лаяв її, а вона захищалася другим валенком і кричала, намагаючись вирвати у

нього свою руку і втекти. А ті, що лежали на нарах і собі кричали на тих, хто бігав по нарах, підбирали ноги, щоб їм їх не потоптали і реготали, аж захлиналися. Як чоловіки могли зайти до жінок? Тож двері зачинені на засув і на колодку, а біля фіртки стоїть енкаведист з рушницею. Раптом Марта почула вистріл і тепер вже справді налякалася: то вони мають не тільки ножі, а й рушниці чи револьвери?! І тепер вже надворі воюють. Де ж подівся наглядач? Може його вбили? Ніхто не звернув уваги на всістріл, на крик, регіт. Біготня не втихала. Прлунав на дворі другий вистріл. Він так само не зробив ні на кого враження, окрім цієї, на смерть заляканої четвірки «з Польщі». Третій вистріл. І раптом все стихло, тільки счинився великий рух. Хлопці, що лежали на нарах, біля своїх дівчат, посқидали з себе коці і побігли під ті нари, що були вздовж стіни, яка відділяла жіночий барак від чоловічого. Стало тихо, тихо. І Воробйова втихла. Вона лежала на своєму місці, щільно накрита, як і всі. Спала і староста. Усі спали. Зайшло троє озброєних людей, походили по бараку. Тиша, хіба хто з жінок захропе у сні. Марта з цікавістю приглядалася до всього, що творилось в бараку, з-під опущених повік. Приглядалася охрані, як кожний з них заглядав під усі нари. Коли стали наблизатись до неї, закрила очі, а Бабкіна в той час якраз відкрила очі. Вони зупинилися біля Бабкіної:

— Скажі, дівка, чого тут било?
Бабкіна тихо, але твердо сказала:

— Не знаю, я спала.

З тим вони і пішли з бараку. Ні один чоловік не виліз з-під нар і ні одного чоловіка охрана не бачила під нарами. В баракові було і далі тихо. Марта заснула.

— Падіом! — А ще ніч надворі. В слабкому світлі каганців сонно рухаються підконвойці. Староста, вдягнена і причесана, підганяє тих, хто спізнююється. Марта нахилилась над п. Негруш.

— Як ви себе почуваете?
— Мені багато краще. Чую, що не горю так.

— Богу дякувати! Певне, зраня прийде лікар. Попросіть, щоб взяли в лікарню. Там відпочинете, там не буде таких скажених ночей, як минула. Дорога пані Марія! Сьогодні мій перший день роботи на каторзі, поблагословіть мене, прошу.

Марія Негруш перехрестила її, говорячи поплатині:

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь. — І ДОДАЛА: — Хай цей день буде для вас щасливий! І хай щасливо для вас закінчиться руська неволя!

Марта поцілуvalа п. Негруш і разом з Бабкіною і Зосею вийшла з бараку. Ставали по двоє: Зося з якоюсь дівчиною, Марта з Бабкіною. Вивели чоловіків з їх подвір'я, потім жінок. Ішло четверо охраників з рушницями. Один з них дуже сердито гукнув трафаретне «Крок ліворуч, кроу праворуч, стріляю!»

Жалюгідне враження робили ці люди, ця підконвойка. Були в постійному рухові, як мавпи. Вони поводили плечима, згинались в колінах, притулцювали на місці, кривили обличчя. Одягнені в старі, рвані і брудні «телефрійки», в старі, латані-перелатані і все-таки рвані ватяні штані. Невиспани, вони страшно мерзли. Ішли швидко, бо хотіли загрітися. А Марта думала, що поспішали на роботу, бо хотіли виконати норму!

Ішли й ішли степом, що в холодному сірому

світанку виглядав дуже непривабливо. Прийшли на місце праці. Перед ними — великий став снігової води. Холодно і пусто. З'явився чоловік, що його називали «прорабом». З'явились лопати, тачки, ноші. Ніхто нічого не брав. Змішались чоловіки з жінками і криком продовжували свою нічну суперечку чи розмову. Марта, Зося і Бабкіна стояли остеронь. До них підійшов прораб, і тут же підскочила до них якось людина-мавпа в особі підконвойника і гукнула: «Ето пані із панської Польщі, прораб!» Прораб, наполовину суверо, наполовину розгублено, подивився на «пані з Польщі»:

— Покажіте їм, как панствовать!»

Прораб нічого йому не відповів, і він як з'явився, так і сchez. Прораб дав Марті лопату, Зосі і Бабкіній наказав взяти ноші.

— Будете разом працювати. Одна буде копати землю і кидати на ноші, а дві будуть носити її туди і засипати, куди всі носять, — сказав і пішов. Тільки його й бачили в той день.

Була вже викопана широка і довга яма, по коліна Марти. В ній вже копирала лопатою і та жінка, яку бив вночі валенком здоровило. Марта зіскочила до неї, стала і собі копати землю і кидати її на ноші. Підконвойка вся згромадилась навколо ями з лопатами, тачками та ношами. Всі розмовляли, чи сварились і реготали. Дехто скочив і собі в яму і, не кваплячись, почав накидати землю в тачку чи на ноші. Після Марти Зося накидала землю на ноші, потім Бабкіна. Носили невеличкі купки землі, як і всі, зрештою. Скидали всі в одне місце — при березі ставка, просто в воду. Так мали зробити греблю, що має затримати воду, яка буде текти, коли на сопках розстане сніг. Оці «сопки»! Хто видумав те слово. Звідки воно взялось? Це горби, що також тягнуться оанцюном, такі невисокі гори, а часом, несподівано, якась виникне і серед степу. Часто робили «перекур». Перед тим зверталися до наглядачів, що сиділи на пустих тачках зі своїми рушницями і не зводили з в'язнів очей.

— Перекур. начальнічок? — і, не чекаючи на відповідь, всі вже кинули роботу і, примостившись на тачках, на ношах, на скрещених лопатах, відпочивали і курили. Мало хто з жінок курив. Зося, Марта і Бабкіна сідали на свої ноші. Під час одного з таких «перекурів» Марта побачила, що здоровило знов бив цю тиху жінку, яку бив валенком уночі, сварився з нею, обзываючи її найгіршими словами, потім схопив лопату і став бити по спині, другою рукою тримаючи її за руку, щоб не втекла. Марта і Зося прийшли в жах, а Бабкіна відвернулась, щоб не бачити. Жінка верещала на весь степ, та це нікого не зворушило: хто байдуже поглядав, посмокуючи свою цигарку, хто реготав, розважаючись цією бійкою, а більшість провадила розмову, наче перед їх очима ніхто нікого не бив.

— Чому ви не заберете в нього лопату? — крикнула Марта тим хлопцям, що були найближче до неї, — він заб'є цю жінку! — Й крик ні на кого не вплинув; дехто тільки зкоса поглянув на неї.

Марта подумала: «Дорога п. Негруш попередила мене, щоб я не втручалася ні в що, але я не дала їй слово, що я не буду втручатись, я сказала, що я запам'ятаю і я запам'ятала, а дивитись байдуже, як на моїх очах б'ють людину, я не можу!» Вона рішуче підійшла до найближчого наглядача і здалека закричала йому, щоб і всі наглядачі почули:

— Ваш обов'язок не тільки стрегти нас, щоб ми не

повтікали, але охоронити нас від такої жорстокості! Він же її забити може, а ви тільки дивитесь!

Він вийняв з рота цигарку, сплюнув і ліниво сказав:

— А ти подивися, дура, як він б'є... що ребром б'є? Плашмя б'є! Нічого їй не буде,— і він знову закурив цигарку. Марта подивилась уважніше, Дійсно, «плашмя» б'є і лопата у нього не така велика, як у Марти. То чого ж вона так кричить?

Староста і її помічниця привезли обід, миски і ложки. Марта запитала її, чи був лікар і що сказав за хворобу п. Негруш?

— Так, був і п. Негруш забрали в лікарню.

Хліб одержали ще з рані і мали його з собою.

По обіді так само працювали, як і перед обідом. Ні один наглядач не підганяв, щоб краще і швидше працювали. Кидали землю в воду і не видно було, щоб гребля росла. Сумно було Марті, що прийде вона в барак і не побачить п. Негруш, і тішилась за п. Негруш, що їй буде багато краще в лікарні, як в цьому дикому баракові, серед тих нервових, нещасних людей, скалічених несамовитим урядом морально і духовно.

Марта, Бабкіна і Зоя працювали, коли всі працювали, відпочивали, коли всі відпочивали, клали на ноші землі менше, як могли донести, бо так робили всі, а Бабкіна клала менше, бо казала, що за вісім років вони ще нарібляться, бо вони всі троє мали по 8 років терміну.

Кінчили працювати, як сонце ось-ось мало склався за обрій, а йти було так далеко! Знову стали парами, чоловіки попереду, а жінки за ними, конвоїри два зпереду, по обидва боки валки, два в кінці валки. Марта хотіла довідатись, чому охорона вночі не повитягала чоловіків з-під нар, охорона туди ж заглядала! Вертались з роботи Зоя з Бабкіною, Марта з дівчиною, що сама стала поруч з нею.

— Як вас зовуть? — запитала Марта.

— Оля,

— А мене Марта. Скажіть, Олю, чому охорона не приказала чоловікам вилізти з-під нар? Вони ж заглядали туди і бачили їх.

Оля весело глянула на Марту.

— Їх там не було, вони були в своєму бараку.

Марта зрозуміла.

— Там розібрана стіна під нарами?

— Ні, п. ідкопали під стіною вход.

— І наглядачі не знають про цей вход?

— Знають і засипають, а хлопці знову розкопують. Так уесь час.

В бараку Марта запитала старосту:

— Коли мені можна буде відвідати в лікарні хвору?

— В зону підконвойці заборонено ходити. Ви можете ходити тільки на роботу, разом з усіма, під конвоєм.

Місце п. Негруш було пусте, забрали її разом з речами. А як видужає, чи будуть вони знов разом? «ну, нічого,— потішала себе Марта,— аби вона там видужала і відпочила добре. Лікарня — це не камера і не барак».

Ця ніч пройшла спокійно і швидко. Після цілого дня праці на свіжому повітрі Марта спала, як вбита! На роботі прораб вже чекав їх з лопатами, тачками та ношами. Він поговорив з здоровилом, який був бригади-

ром підконвойки, вони разом виміряли яму, з якої брали землю, причому здоровило був лагідний та улесливий, зовсім не той звір, що бив жінку, і прораб знов сchez. Сьогодні на нього чекала маленька бричка на двох колесах, «бідарка», як її тут називали, запряжена в одного гарненького коника. Прораб скочив на бідарку і від'їхав.

Так пройшов і третій день каторги, і четвертий, і п'ятий: праця, крик, бійка і лайка, і регіт дикий тих ограбованих з усього, що звалось людським життям, людей. Марта інакше про них не думала, а вночі — міцний, здоровий сон.

На шостий день, коли Марта прийшла з роботи, староста сказала:

— Сьогодні померла Негруш.

Марта не могла вимовити ні слова. Пішла на своє місце і сіла на нари. Зоя і Бабкіна мовчки дивились на неї. Повечеряли і полягали. Марта сиділа тихо й нерухомо. Навколо неї метушились жінки, потім полягали спати, а Марта все сиділа. В баракові стало тихо. Ніхто не відзвівався до Марти, а здалека нишком стежили за нею. Марта не могла поворухнутись, скорбота заповнила її душу.

До Марти підійшла жінка, яку бив здоровило і сіла біля неї, на вільному місці п. Негруш. Вони сиділи і мовчали. Потім Марта сказала:

— Я не запитала старости, як померла моя дорога пані Негруш. Чи дуже мучилася перед смертю?

— Не мучилася. Вона померла у сні,— відповіла жінка, що сиділа біля Марти.

— Богу дякувати,— Марта перехрестилась і сльози покотились у неї по обличчі. Перехрестилась і жінка.

— А де цвинтар? Чи далеко? Чи зможу я піти поклонитись її могилі?

І раптом жінка, що лежала напроти Марти, через прохід, ногами до її ніг, одівала:

— Нема ніякого цвинтаря!

— Куди ж відвозять померлих? В Карабас, певне. Там є цвинтар для в'язнів?

Жінка сіла на своєму місці і аж руками сплеснула.

— Ці б... мають для нас цвинтар! Шакалам викидають! Завезуть у сопки і кинуть на камені, щоб шакали з'їсти.

Марта поглянула на жінку, що сиділа біля неї.

— Правда?

— Правда,— відповіла жінка.

Марта випросталась і глибоко вдихнула.

Життя — це переміни. Яке життя безбарвне не було б, у ньому нічого постійного нема. Єдине, що постійне в житті — це переміни,— думала Марта,— не так вже й зло на світі, якщо це так.

16 червня 1982 року.

СМІХ НА ЗАЛІ

МІЖРЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЛОГ...

Після того, як Ватикан видав розпорядження провадити діялог не лише із православними, але й визнавцями інших релігій, один католицький священник запросив на розмову рабина. Поговорили трохи, дещо випили, нарешті священник насмажив вуженики і припрошує рабина. Рабин проковтнув слинку і сумно каже:

- О, дуже дякую, на жаль, що не можу.
 - А то чому, — питає здивовано священник.
 - Закон не дозволяє.
 - Ах, яка шкода, ви знаєте, як то смакує?...
- Десь за тиждень, або два, запросив рабин священника. Випили, закусили мацою й гуглем, трохи побалакали й на прощання рабин дає священникові гарну, дорогу накидку.
- Це, — каже, — дарунок для вашої дружини.
- Священник гірко всміхнувся:
- Щиро дякую, на жаль, дарунку прийняти не можу, бо в мене нема дружини».
 - А то чому, — питає рабин.
 - Ну, закон не дозволяє.
 - Ах, яка шкода. Ви знаєте, як то смакує?...

ОЙ ГОРІЛА КОЛОМИЯ
Я СИДІВ НА ЛАВЦІ,
УПІКАЙТЕ МОСКАЛІ,
БО ЙДУТЬ СВ'ЯТОСЛАВЦІ!

ВАСИЛЬ НЕЧЕСАНИЙ

ОБМІНЯЛИСЯ...

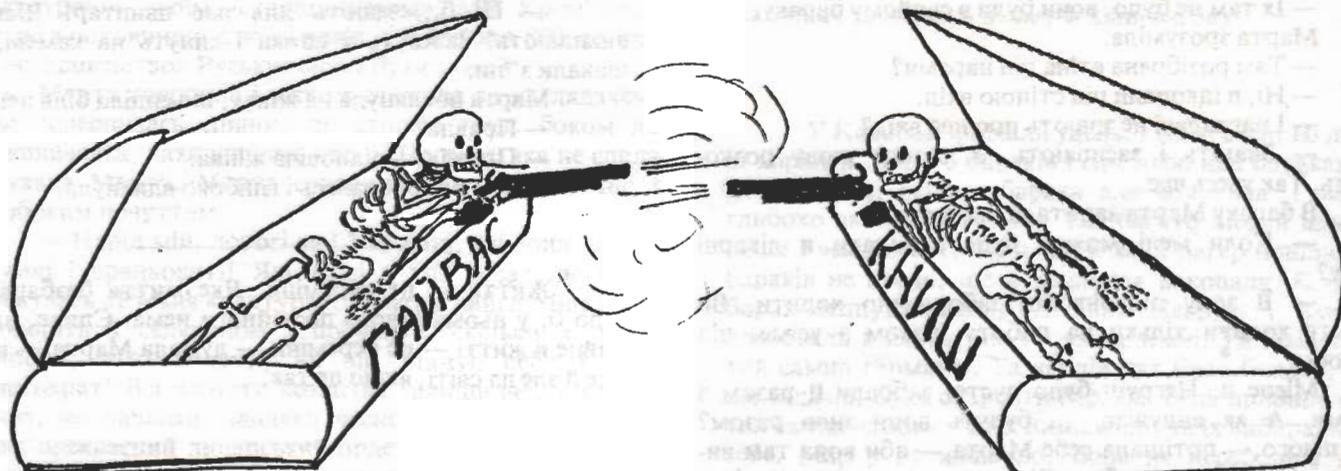
Приїхав до Канади для культобміну хор із Співського Союзу. Найбільше захопився співаками покійний редактор Петро Волиняк. Куди тільки співаки не ступлять, а він за ними:

- І як же ви чудово співаете... і як же ви чудово співаете...
- Пайом понемножку, — бовинув недбало якийсь тенор.

А редактор далі:

- І як же ви чудово співаете...
- Цього співакам було вже забагато. Двоє тілохраниителів у вишитих сорочках притиснули його в темному коридорі до стіни, а третій сказав на вухо:
- Приїхав би ти, бандеровська морда, до нас на родіну — ми б тобі ще не такої заспівали.

Малюнок Люби Самохін

ДУЖЕ АКТУАЛЬНИЙ
ПОЕДИНОК...

КОМИТЕТ ПРОТИ ВЖИВАННЯ СОВІТСЬКИХ СВІДЧЕНЬ У ЗАХІДНИХ СУДАХ

WAR CRIMES "TRAIL"

Did U.S. use KGB forgery?

By DICK CHAPMAN
Staff Writer

A Buffalo lawyer claims the U.S. government used phoney Soviet KGB evidence and staged a cover-up in its case against accused Nazi war criminal John "Ivan the Terrible" Demjanjuk of Cleveland.

Mark G. O'Connor will argue before U.S. immigration court judge Adolph Angellili this week that a purported German SS identification card containing Demjanjuk's picture was only made up in 1948 — long after Demjanjuk's alleged World War II crimes.

O'Connor told the *Sunday Sun* the U.S. justice department's Office of Special Investigations has deliberately covered up the error.

If he's right, it will be the second time the OSI has made a tragic blunder in naming an alleged war criminal. Frank Walus of Chicago was finally cleared in 1981 after the OSI prosecuted him as a mass murderer.

Demjanjuk, 63, a Ukrainian, was stripped of U.S. citizenship in 1980 and is fighting deportation to the USSR, where he faces a possible death sentence for allegedly helping murder 1 million victims in the Polish concentration camps Treblinka and Sobibor.

The Sunday Sun, September 25, 1983

JOHN DEMJANJUK
Says he's innocent

He came to the U.S. in 1956, joined Ford Motor Co.'s assembly line and worked many years for the AFL-CIO.

Demjanjuk had been convicted in civil proceedings of falsifying his immigrant visa application in 1956. A denaturalization court heard that he split victims' heads open with an iron pipe and helped herd hundreds of people to Nazi gas chambers.

But O'Connor says the original Nazi training camp "identification card," alleged to be from Soviet war archives, has not been entered into evidence. The Soviet Embassy in Washington would not allow the court to keep the original, saying it's an historical document.

O'Connor claims he finally obtained a photocopy of the original card and it says on it: "Soviet Committee for State Security Office (KGB), 1948."

Another photocopy entered as Exhibit 5 at Demjanjuk's trial contains a blacked-out area over the space where the original denotes KGB, says O'Connor.

The U.S. OSI knew this but told the trial judge the doctored photocopy and original are identical, O'Connor says. The Buffalo lawyer says the true photocopy went missing from the court file and he only located it through a painstaking search.

Bruce Einhorn, the Washington-based OSI lawyer prosecuting Demjanjuk, could not be reached for comment. If a U.S. deportation hearing this Wednesday accepts O'Connor's challenge, Demjanjuk could regain U.S. citizenship.

СВОБОДА

АМЕРИКАНСЬКИЙ СУДДЯ ВІДКИНУВ „ОБВИNUВАЧЕННЯ”

ПРОТИ НАТУРАЛІЗОВАНОГО ЛИТОВЦЯ

Ньюарк, Н.Дж. — Американський суддя Окружного Суду в Ньюарку відкинув обвинувачення в колаборантстві звернені проти натуралізованого литовця, Юозаса Кунгиса, який живе в Кліфтоні, Н.Дж.

Ю. Кунгиса обвинувачу-

вали в тому, що в 1941 році він помагав німцям „ліквідувати” юдів у своєму селі в Литві. Однаке, Кунгис систематично обстоював свою невинність і твердив, що він був членом литовського визвольного руху і боровся проти німецької

окупації.

Видаючи свою історичну опінію, федеральний суддя Дікінсон Дебеуайз заявив, що докази проти Кунгиса є „недостатніми” і що переслухання свідків в СССР були „підготовлені” агентами КГБ.

„Советська система судівництва”, — сказав суддя Дебеуаз, «є наставлена до спрепарування доказів і для отримання результатів, які мають допомогти поширенню важливих польтичних цілей советського уряду часто коштом справедливості”. Він далі сказав у

своїй 104-сторінковій заяві, що советські „прокуратори” діють „як судці і як прокуратори”, і на його думку така процедура „кидає сумнів на достовірність тих свідчень”.

Він далі гостро критикував деяких американських

прокураторів, які були присутніми при складані свідчення советськими свідками в ССР, які вже перед тим складали свої свідчення перед советськими поліційними і судовими органами, що ще більше кладе під сумнів вірогідність таких свідчень.

Згаданий суддя критикував Бюро спеціальних інвестигацій при Департаменті справедливості у Вашингтоні за „спроби співпраці із советськими властями”, які були відповідальними за зібрання „документів” і переслухання свідків. Ці „свідчення” відтак передано американським судовим урядовцям для судових доходжень і процесів денатурації сумнівних німецьких колаборантів, які живуть в Америці, зокрема колишніх мешканців країн Східної Європи.

The Philadelphia Inquirer

Sunday, May 29, 1983

KGB is getting use out of Nazi-hunting

“Thus, the Soviet secret police and the Soviet public prosecutors, with the help of the U.S. Department of Justice, are deciding who among dissident refugees are to be branded as war criminals.”

— Warren Rogers

By Warren Rogers

The U.S. government is so big that sometimes, perhaps, the right hand does not know what the left hand is doing, and its various parts unwittingly work at cross-purposes. That could explain why President Reagan cites “the Soviet threat” as the reason for the biggest military buildup in U.S. history, while at the same time the Department of Justice cooperates with the Soviet secret police to hand some naturalized Americans over to the Kremlin on the basis of dubious evidence, including the Joe McCarthy variety.

For four years, the Office of Special Investigations (OSI) in the Justice Department’s Criminal Division has been hunting for Nazi collaborators among naturalized Americans who fled Eastern Europe after World War II. The chief hunter is Allen Ryan, director of OSI, who has made a number of speeches in which he vows to pursue his mission with the zeal of a crusader.

Ryan’s prime targets have been naturalized Americans of Byelorussian, Estonian, Latvian, Lithuanian, and Ukrainian extraction. Such people no longer have a free and sovereign country to be deported to, as these were taken over years ago by the Soviet Union. If stripped of American citizenship (which is all that

would happen here, the charge involved being illegal entry), they would generally be sent to the Soviet Union, to almost certain imprisonment or death. Ryan goes after whomever the Soviets finger.

No decent person, mindful of the unspeakable horrors visited upon the victims of Nazi oppression, would object to such punishment for justly convicted Nazi collaborators.

But suspicion is growing among some Americans — including at least three of the judges in OSI-prosecuted cases — that there may be a lack of justice in some instances, as justice is known in the United States. And recent boasts by the KGB tend to reinforce that uneasiness. The KGB practices guilt by association with a flair.

An Associated Press dispatch from Moscow last Feb. 26 quoted Izvestia, the Soviet government’s official newspaper, in reporting: “The KGB will continue to hunt down Nazi war criminals who escaped justice ‘until not one is left on earth.’” Izvestia writer L. Korneshov said KGB officials told him that, between 1976 and 1981, they gave “evidence and material concerning 140 war criminals” to “organs of justice of the U.S.A.”

“The question is not one of vengeance because our people were never vengeful,” the Izvestia article said.

“The purpose of those who search out former Nazis, traitors, and persons who have committed war crimes is for the defense of our state interest and for justice. The main purpose is for the state interest, which dictates the very tense and complicated work connected with the search for war criminals. The state interests are at stake.”

The Justice Department’s Ryan insists that justice, American style, is the main purpose, and not justice, Soviet style, designed to serve “state interests,” as Izvestia repeatedly emphasized. Last Oct. 30, addressing the Ukrainian-American bar association in Newark, N.J., Ryan said he had been to Moscow and worked out an agreement under which American rules were observed in taking depositions from Soviet witnesses against American defendants.

“We are not conducting Soviet proceedings,” Ryan declared. “We are conducting American proceedings through the cooperation of the Soviet government. My concern is not with what the Soviet law requires, but with what American law requires. So long as the former does not interfere with the latter, it is no concern of mine.”

In actual practice, however, Ryan had ample opportunity for concern. Two famous cases that never went anywhere involved the Ukrainian-

dissident hero Valentyn Moroz, now in U.S. asylum after long imprisonment and torture in the Soviet Union, and George Shimko, another Ukrainian refugee who became a member of the Canadian parliament. At the time the KGB said they were war criminals, Moroz was 11 years old and Shimko was eight.

At denaturalization proceedings in Chicago in 1982 against Liudas Kairys, one witness testified the KGB was the source of the information for Soviet depositions involved. The witness, a defector in U.S. asylum named Imants Lesinkis, said the KGB routinely supplied materials for depositions and fabricated accusations and "facts" to support them.

Fred Bartlitt Jr., a *pro bono* lawyer for Kairys, ran headlong into Soviet justice while in Moscow participating in the taking of a deposition from a Soviet-supplied witness named Ivan Zvezdun, on Nov. 14, 1980. As usual, the Soviet public prosecutor questioned the witness first, the OSI prosecutor next, and the defense counsel last. The proceedings were videotaped and a written transcript produced later.

The videotape showed that, when Bartlitt questioned Zvezdun about an earlier meeting with the Soviet authorities, the Soviet prosecutor interrupted. Bartlitt had asked who delivered a subpoena ordering Zvezdun to that meeting, and Zvezdun had replied, "KGB." The Soviet public prosecutor lectured Bartlitt that his questioning was "of no relevance."

"Under our law," Bartlitt argued,

"the circumstances under which a meeting like this was set up and what was said are relevant. That is why I pursue it, respectfully."

"Under our law," the Soviet prosecutor responded, "these questions are of no relevance, and that is why we come to the conclusion to be guided by the Soviet law."

The question and answer about the KGB's delivering the subpoena did not appear in the transcript. But it remains on videotape.

In another 1982 case brought by the OSI, involving deportation proceedings against Edgar E. Laipeneks in San Diego, Immigration Court Judge John C. Williams faulted depositions obtained in the Soviet Union on three counts.

"In evaluating the weight to be given to the deposition testimony," Judge Williams observed, "we have been mindful of the prejudicial language used by the Soviet officials, the restricted right of cross-examination which limited the opportunity to expose faults in the perception and memory of the witnesses, and the intimidating atmosphere."

And, in a more recent case, a denaturalization action against a refugee from Lithuania named Juozas Kungys, Judge Dickenson R. Debevoise of Newark, N.J., raised similar objections. Judge Debevoise complained about the Soviet public prosecutor's opening remarks, dominant position in questioning, and interruption of the questioning by Ivan Berzins, the American defense lawyer, with "You are not allowed to ask

questions about a citizen's relations with his government."

"This is not consistent with our procedures and techniques," Judge Debevoise said. "Cross-examination was limited in significant areas. Mr. Berzins would have been permitted to go much further into prior dealings and relationships of this witness with the government over here."

Thus the Soviet secret police and Soviet public prosecutors, with the help of the U.S. Department of Justice, are deciding who among dissident refugees are to be branded as war criminals. There are 2 million Ukrainian ethnics alone in this country and many are vocal and effective critics of the Soviet Union. How easy to reach out and pluck a few, thereby silencing hundreds of thousands of others who, should they speak up, could be next.

OSI Director Ryan, under questioning by members of the Ukrainian-American Bar Association last fall, was asked how closely his agency monitored Soviet journals, and he replied, "We do not read the Soviet press."

Maybe he should. *Izvestia*, at least, might give him a clue as to what the KGB thinks of the work that he and it are doing together. And the fortunes lost in legal fees, and the reputations. And, finally, the lives of innocent Americans.

(Warren Rogers, a veteran Washington journalist, is editor of *White House Weekly*, an independent newsletter on the presidency.)

УВАГА! ЗБІРКА НА НОВУ КНИГУ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА «ЧИ ТРЕБА УКРАЇНСЬКОГО ВІЗЕНТАЛЯ?»

Шановний Пане Редакторе!

Прочитавши у Вашому журналі оголошення про збірку на книжку «Чи треба українського Візенталя?», я дуже зрадів, так що відразу перешлю 100 доларів на це кonto. Рівно ж прошу Вас помістити у Вашому журналі моїх кілька рідків, щоб закликати нас усіх і стати з Вами, плече в плече, рам'я в рам'я. Нехай зміцниться стрілецька сім'я! Ми всі майже були вояками, і були готові віддати своє життя в обороні нашої Батьківщини! А тепер перейшов час воєнний і зброя спочиває, але Батьківщина наша терпить через ворогів, і ми на вигнанні не маємо спокою. Тому пером і друком треба продовжувати боротьбу, принаймі в обороні бути готовим. Тому закликаємо всіх вклопатися до боротьби за правду. Хто зробив стільки лиха українському народові? Як знаємо, що друк і папір дорогий, то мусимо спільно

жертвувати на цей фонд. Ми повинні всіх очевидців закликати і описати, явно назвати злочинців проти України, щоб це було в Архіві Українськім, і добре збережені, а не так як зникають постійно і непомітно в інших державних архівах.

Ми часто згадуємо Шевченка, котрий терпів і голодував по тюрях, і нашого Блаженнішого Йосифа, Мороза і стільки тисяч і мільйонів страждальників!

А ми солідаризуємося з ними і віддаймо бодай один обід або кілька фляшок пива, і зміцні силу боротьби, которую заплянував «Анабазис», щоб Валентин Мороз свою здібністю добре вдарив по зубах того, хто так широко рота розз'являє, щоб кого-небудь з нас укусити. Кожний з нас має ще і національний обов'язок, тому докажім це широко піддержкою твої національної справи!

З широю пошаною,—

Фединський О.

Вже багато читачів та слухачів заявили, що хочуть бачити статтю Валентина Мороза про українсько-жидівські стосунки у вигляді окремої брошури. Ця ідея здійснюється: Валентин Мороз пише працю під назвою «Чи треба українського Візенталя? (про українсько-жидівські стосунки)». Але видання книг стве все дорожчим. В умовах української діаспори воно практично неможливе без спонзорів. Особливо

беручи до уваги, що англійський варіант книги буде, як правило, розісланий в різні н-українські установи; отже, фінансового успіху не принесе. В основу нової книги будуть покладені ідеї, висловлені у статті «Українсько-жидівські стосунки — спроба аналізу» («АНАБАЗИС», ч. 11, 1983). Звичайно, тема буде розширенна і доповнена з урахуванням найновіших даних.

Ось імена перших жертводавців:

1. ФЕДИНСЬКИЙ ОЛЕГ 100 дол.
2. ШВЕЦЬ АНДРІЙ 500 марок
3. НАЦЮК ПАВЛО 100 дол.
4. ДУВАЛО ІРИНА 24 дол.
5. БЕССЕР ЗОР'ЯНА 100 дол.

ВСІМ ЖЕРТВОДАВЦЯМ — ЦИРА ПОДЯКА!

Отже — збірка вже почалася!

Список жертводавців буде опублікований у книзі.

Просимо присилати пожертви на адресу:

VALENTYN MOROZ
23 Armadale Ave.
Toronto, Ont.
Canada M6S 3W7

з зазначенням: «На книгу Валентина Мороза «Чи треба українського візенталя?»

РОМАН КУХАР

ТОТОЖНЕ СВІДЧЕННЯ ГР. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА Й МИКОЛИ ГОГОЛЯ ПРО РОЗКЛАД МОСКОВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Перший значний драматичний твір Гр. Квітки-Основ'яненка в російській мові, «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе» («Прибулий зі столиці, або метушня в повітовім місті») дуже споріднений жанрово, тематично і стилево з більш відомою комедією Миколи Гоголя п. наг. «Ревізор».

Квітка-Основ'яненко написав свою «оригінальну комедію» «Прибулий зі столиці» в 1827 р., проте з невідомих причин надрукував її щойно в 1841 р. Гоголь написав «Ревізора» всім років пізніше супроти дати написання Основ'яненкового порівнюваного твору, себто

в 1835 р., а появилась Гоголова комедія вперше на петербурзькій сцені в 1836 р. Схожість даних драматичних творів обидвох письменників дала привід до оживленої дискусії між літературознавцями, що впродовж більш як одного сторіччя оспорювали то обстоювали оригінальність Гоголового «Ревізора». Мандровний скажет претендента на ревізора використали в літературних творах ще до Квітки-Основ'яненка. Наріжний у своїй комедії «Заморський принц» і Вельтман в повісті «Провінційні актори». Була мова і про те, начебто й російський поет Олександр Пушkin піддав Гоголові думку спрацювати

дану тему на підставі правдивої події довкола певного антюриста, що в місті Устюжні подавав себе за ревізора, обманувши легковірних чиновників, заляканих і одурманених наслідком почуття власної вини. Схоплені на гарячому, згідно з повір'ям, «на злодієві шапка горить», прийняли якогось шахрая за ревізора.¹ Підсумовуючи всі оті впливові наверстування до даної теми й порівнюючи «Ревізора» із «Прибулим зі столиці», в літературознавстві дійшли назагал до висновку про деяку залежність Гоголевого твору від п'єси Квітки-Основ'яненка.²

Справа, звичайно, не лише в тематичній залежності, але, і то навіть куди більшою мірою, в ідейному підході обидвох авторів до теми розкладових процесів в середині московського суспільства перших десятиліть дев'ятнадцятого сторіччя.

Упродовж довшого часу (1816-1833) про Квітку-Основ'яненка було відомо головно з його творчості в російській мові. Ранні його твори носять характер сатирично-викривальної літератури XVIII й початку XIX ст., типу сатиричних писань Д. Фонвізіна й І. Крілова. У своїх «Письмах Фалалея Повинухина», що друкувались упродовж 1816-1817 рр. у харківському журналі «Український вестник», Квітка висміює неуцтво дворянства, його схиляння перед чужою модою, виховання молодого покоління згідно з неморальними настановами чужинецьких педагогів, натякаючи між тим на жорстоке ставлення поміщицтва до закріпаченого народу. Квітка-О. здобув собі чималий розголос і своєю суспільною діяльністю, як сільний представник дворянства, і літературною творчістю поступового й новаторського характеру. Його можна віправдано вважати літературним ментором Миколи Гоголя, що було зовсім нормальним, зважаючи й на літературні зайняття Гоголевого батька, Василя. Гоголь — згодом основоположник реалізму в російській літературі³ й «поет дійсного життя» (за В. Белінським), виявив чимало познак літературного майстерства свого ідейного вчителя, Квітки-О., першого клясика і прозаїка в українській літературі, що еволюціонував від сантименталізму до реалізму. Не лише вподобав і засвоїв собі Гоголь твори Квітка-О., але й виступив на поле літературної діяльності у своїх перших прозових «українських повістях» («Бисаврюк», «Вечер накануне Івана Купала», «Страшний Кабан», а особливо в «Вечерах на хуторе близ Диканьки») під тими новочасними літературними аспектами, що Ім уперше промошував шлях Квітка-О., як ось: показ окремих сторін тогочасної дійсності, етнографізм — як духовна сторінка проявів народного життя, майстерне використання багатств народнопісенної творчості, зокрема народні повір'я й гумор.

Як і Квітка у своїй попередній творчості, обрав і Гоголь, як мовний засіб досягнути ширшу читацьку публіку, російську мову своїм ідіомом. Залишаючись до кінця на російському мовному підложжі, Гоголь уперше, з

таким хистом і силою, завів українську тематику в російську літературу й типічні тогочасному українському письменству, головно у Квітчиних творах, тематичні і стилістичні середники, включно з фольклором, демоно-логією, символікою, народною життєвою філософією (порівняти б відомо-демонічні теми Гоголевої «Страшної помсти», чи «Вія» з такими ж у Квітчині «Конотопській відьмі», «Мертвецькому Великодні»; викривання правди і шукання глузду і краси, чи кореня зла в житті обидвома письменниками, напр., у Квітчині «Марусі», «Перекотиполі», «Сердешній Оксані», чи в Гоголевому «Миргороді», «Мертвих душах»; сатира на суспільні зловживання й моральний занепад, а то й визначальна символіка навіть у прізвищах персонажів, напр., у Квітчиному «Прибуломі зі столиці» — дурисвіт Пустолов, боязкий посадник міста, Трусілкін, всілякі «бездільники», «грохехвати», чи в Гоголевому «Ревізорі» — чванько Хлестаков, вітряний посадник міста Сквозник-Дмухановський, «ляпкіни-тяпкіни», «бобчінські-добрінські», держиморди тощо).

Коли ж Квітка-О., при своїх тогочасних «чинах і орденах» офіційного високого представника дворянства⁴, не зразу зважувався на гостру атаку основ московського суспільного ладу, що почав загнівати, тим то і зволікав з опублікуванням «Прибулого зі столиці», зробив це за нього молодший і одчайдушний тоді письменник, що не мав нічого до втрачення, а міг усе здобути (як виявилося згодом, Гоголь здобув своїм «Ревізором» літературну сцену) своєю актуальною сатирично-політичною комедією. Для того треба було на той час неабиякої цивільної відваги, бо в «Ревізорі» неприховано проявлялось викриття самодержавно-кріпацької Росії.⁵ Символіку «Ревізора» зрозумів вірно цар Микола І-ий, висловившись про твір характеристично: «Тут дісталось усім, а найбільше мені». Для визначеного собі цілі — розкривання підлостей, насильств, злочинств і зловживань в бутті московського суспільства Гоголь пожертував і своєю рідною запахучою мовою, чиу поезію він перелляв і на твори з непоетичним запіллям, і побутом у своїй закріпаченій батьківщині, з якої він виніс патріархальну атмосферу законності й ладу, таку чужу похмурому московському світові в'язниці свободи й морального зіпсутия. У своїх дальших поглиблених дослідах виродженої, опутаної лихими пристрастями й норовами здравованої й поневоленої людської особистості в московському суспільстві, й дошукуваннях, за такої наявності загального падіння, існування всесвітнього зла на землі. — Гоголь заплатив ще більшу ціну — затратив мир і злагоду душі, загубив глузд життя, що й обумовило його поступове душевне затьмарення, приводячи до передчасного кінця його життя. Проте для Гоголя не було більше повороту з його шляху викривання зла — насправді ще від часу, коли він вперше з ним зударився в Петербурзі, в грудні 1828 р., де він сподівався знайти для

1. История русской литературы XIX в., т. I, Гос. Уч. Пед. Изд., Москва, 1963 р., ст. 483.
2. Гр. Квітка-Основ'яненко. Твори, т. I., Вид-цтво «Дніпро», Київ, 1968, ст. 10
3. Ист. русск. лит. XIX в., ст. 447
4. Гр. Квітка-Основ'яненко. Вибрані Твори, Держ. Вид. Худ. Літ., Київ, 1964, ст. 5
5. Ист. русск. лит., ст. 483

себе відповідніші як в малоросійській губерній умови для майбутньої діяльності. В листі з того часу до своєї матері Гоголь пригноблено відзивається про невідрядний в моральному розумінні клімат у столиці, що його, ново-прибулого, просто поразив: «Тут дух не ряснє серед народу»... «Всі службовці й люди обов'язку поринули у дрібних клопотах»... «Усе придушене, все погрузило в гультайських нікчемних зайняттях.»⁶ Гоголь всією своєю душою зненавидів «бескоромність і нахабство місцевих спекулянтів», «весь отий забріханий, бездушний, неспочутливий світ», «всю оту безглазду, жорстоку дійсність» суспільності, що проходиться день-у-день Невським проспектом.⁷

В «Ревізорі», в «одній з найбільш негативно скерованих комедій на сцені» (за Тургенєвом), автор спромігся під формою громадянської сатири виявити суспільне багно у столиці тогоджаної московської імперії, чим і кинув визов і гостре обвинувачення миколаївській Росії.⁸ В епіграфі до «Ревізора» подано: «Не годиться нарікати на дзеркало, коли обличчя викривлене», чим підчеркнено узагальнений суспільний характер викривального тону твору. Свою комедію назвав Гоголь п'єсою, що заторкує загально-суспільні зловживання. Тема «Ревізора» мала сама з себе гострий політичний характер, а втім І суспільно-викривальний сенс поглиблено тим, що драматург виявив пороки не окремих чиновників, а більшості урядового чиновництва, яке у своєму загалі мало викривлене поняття про громадянські повинності. Продажність і знеоцінка людської гідності характеризує всю Ревізору символічну громаду, від голови до най-дрібнішого чиновника, включно із «прибулим зі столиці», Хлестаковим. У скаргах на Городничого, для прикладу, один з купців звіряється перед Хлестаковим, який за одне вислухання позовника очікує хабаря: «Таких образ допускається городничий, що описати годі. Податками заморив, що хоч накладай п'єту на шию. Поступає в усьому не за правилами... Зайде у крамницю й тягне все, що попаде під руку». А пошкодована жінка унтерофіцера то й на тілесні карі Городничого скаржиться: «В'їск, батюшка».⁹

Мале, запущене містечко в «Ревізорі», мікрокозм московського суспільства, де поширені свавілля, продаж-

ність і хабарництво, неробство, гніт нижчих суспільних прошарків, нечувана бюрократія, і де немає ні ладу ані справедливості, а пройдисвіт і ошуканець із столиці Хлестаков уходить за високу урядову постать серед обтяжених своїми обманствами й здирством чиновників, стало символом всієї московської державної системи.

В цьому творі молодий Гоголь, відважним засягом теми, силою вислову, чіткою характеризацією й талантом майстерного представлення, перевершив вчителя, Гр. Квітку-Основ'яненка, в його комедії «Прибулий із столиці». Квітка викриває у своїй п'єсі розбещеність чиновництва, його погоню за хабарями й чинами, знушення з населення, плаузування перед вищим начальством. Головний персонаж комедії, «партикулярний» радник Пустолобов, що його помилково прийняли чиновники повітового міста за ревізора, уособлює всі негативні риси чиновницької кляси. Дізнавшись, що його вважають за високо поставлену фігуру, ревізора, він удає з себе велиможу й державного мужа («до нього прислухається Й Европа»), бере в заляканіх своїми надужиттями чиновників хабарі, хоче одружитися з племінницею посадника міста (городничого), щоб одержати за нею 700 кріпаків.¹⁰ Незагал творові Квітки бракує сили індивідуальної характеризації персонажів «Ревізора» й його ширшого тематичного охоплення.

Події, зображені в сатири Гоголя й комедії Квітки, що І випередила часово, були типовими для тогоджаної дійсності в центрі московської системи й поширювали свій лиходійний вплив на всю імперію. Та коли Квітка показав лише відокремлені негативні прояви свавілля влади й морального занепаду суспільства у своєму мистецько-слабшому творі, то Гоголь з більшим хистом і міцнішою спроможністю мистецького узагальнення — поєднання мистецтва з дійсністю, виявив потворність і розклад усього московського самодержавно-кріпосницького ладу. Система, що породжує того роду нелюдів у захворілому й виродженому суспільстві, мусить іти неминуче в напрямку остаточної катастрофи. І вже надовго до нашого часу передбачували два великі знавці московського нищівного духа нігілізму, Квітка-Основ'яненко й Гоголь.

6. Там же, ст. 449

7. Там же, ст. 472

8. Там же, ст. 482

9. Н. В. Гоголь. Избранные произведения, Изд. Худ. Лит. «Дніпро», Київ, 1964, ст. 574

10. Історія Української Літератури, т. I., Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1955, ст. 170

«ПІСНЯ УКРАЇНИ»

передається на квіях 1250 від пом. до п'ятниці від 7.30 веч., в суб. і неділю — від 4.30 до 5.30 по пол.

P. O. BOX 7, Stn. «V»

Toronto, Ontario, M6R 3A4

Диктори: Борис Дніпровський, Вікторія Наумчук,

Дарія Резчинська, Оленка Глібович і Степан Горлач

Коментатор — Проф. Валентин Мороз

керівник програми — ПРОКІП НАУМЧУК

Телефони: 536-4262; 536-4051 або 536-8776

МОЇ СПОГАДИ ПРО ГОЛОД НА УКРАЇНІ В 1933 РОЦІ

В 1932-33 роках у місті були введені на хліб картки; на інші харчі взагалі не було ніяких карток. Службовці одержували 200 чи 250 грамів на день, а члени їх родин — лише 150 грамів. Робітники на фабриках одержували 500 грамів на день, і лише на особливо важких роботах (на виплавці чавуну, сталі, на вугільних шахтах) робітники одержували кілограм хліба на день.

Заробітна плата робітників і службовців була досить низька, тому можливість докуповувати на базарі ще щось до хліба була дуже обмежена. Я в той час заробляла на бібліотечній праці 180 карбованців на місяць, а хлібина (1 кілограмова) коштувала на базарі від 35 до 40 карбованців, кілограм картоплі — 5 карбованців, квартал пшона — 3-5 карбованців. Цукор і сало були дуже дорогі, і я вже не пам'ятаю, що вони коштували.

Почався страшний 1933-й рік. На селі було спожито все, що було заховано або вирощено на городі. Люди стали голодувати. У місті люди почали хворіти на шлункові хвороби і сухоти. У моїй родині померли з голоду й шлункової хвороби восени 1933 року тато й бабуя. Я й моя маті пережили голод. Щоб чимось заповнити шлунок, маті купувала на базарі кварту крупів, наливала баняк води, клада туди крупу, сіль і варила, як ми казали, кансьєр. Товщів у цій зупі не було. Так ми обідали і вечеряли такою рідинкою. Хліба на вечір ніколи не залишалося.

В той же час (ми тоді жили в Києві) представники влади, партії і НКВД мали свої так звані закриті розподільники, де вони могли купувати досічку муку, масло, сало, олію, рибу, консерви та багато інших харчів, яких нормальні споживач давно не бачив. Крім того, для представників влади та партії були улаштовані їдальні, куди, як і до закритих розподільників, можна було зайти тільки по особливих перепустках, які треба було показувати при вході.

До цього можна додати, що міське населення вже кілька років до голоду недостатньо забезпечувалось продуктами харчування, і в 1929 чи 1930 році держава почала відкривати продуктові крамниці під назвою «торгсін». Ця назва означала «торгівля з іноземцями», але насправді ці крамниці були відчинені для місцевого населення. Хто мав родичів за кордоном і одержував іноземну валюту, міг в таких крамницях купити багато різних продуктів харчування: муку, масло, сало, різну одежду. А в кого не було іноземних грошей, а були золоті або срібні речі, міг їх здати в такій крамниці, і в залежності від ваги одержати харчі.

Особливо важко прийшлося населенню у другій половині 1933 року. Від постійного недоідання у містах виросла смертність, особливо дітей і старших людей. Хто мусив іти до лікарні, часто звідти живим не виходив, бо й там панував голод. Пацієнти після операцій помирали, бо рани на виснаженому тілі не могли загоїтись, а родичі не могли принести нічого юстивного.

П'ЯТИДЕСЯТИЧКА

голоду 1933-1983

Так загинув у лікарні після операції мій двоюрідний брат, син моего дядька.

Особливо важко прийшлося сільському населенню. Навіть ті селяни, що пішли до колгоспів, не могли чекати там допомоги. А міське населення в цей час одержувало хоч шматок хліба на день.

Селяни надіялися, що у місті вони зможуть купити хліба та інших харчів і їхали на останні гроші туди. Але місто теж голодувало, і ніхто не міг цим людям допомогти.

Я можу сказати, що робилося в Києві, але думаю, що і в інших містах було те саме. Люди, зійшовши з потягу, заходили до крамниць, але там не могли нічого купити. Вони бачили там великі черги міського населення за хлібом, виключно за «картками», і, знесилені голодом і холодом, дуже часто з напухлими від голоду ногами і обличчям, сідали на хідники і більше вже не встали ніколи, там і помирали...

Лише на початку 1934 року Сталін дав наказ на продажу так званого комерційного хліба без хлібних карток, по 5 карбованців за кілограм. Це був важкий, мокрий, дуже темний і не смачний хліб, але за ним стояли коло кожної такої крамниці тисячі людей. Щоб стати в чергу, люди приходили ще звечора, тільки щоб дістати хліба. При дверях таких крамниць стояв міліціонер і впускав до крамниці лише по десять людей. Цим користувалися спекулянти, власили по 10 осіб в чергу і один другому свідчили, що вони в черзі стояли, а потім продавали на базарі хліб багато дорожче. А ті люди, які вистоювали в черзі багато годин, часто залишалися без хліба. І тоді ті люди, які не померли з голоду, зрозуміли, що у держави був хліб, який вона могла вчасно дати людям, і що цей голод був штучно запроваджений Сталіном і в першу чергу, на мою думку, проти селян.

Селяни, які і далі їхали до міста з під хлібом, не мали сили стояти в черзі за комерційним хлібом. Вони сідали на землю недалеко від таких крамниць і більше не вставали. І тоді проїзділо по вулицях Києва вантажне авто, і міліціонери пропонували людям, що стояли в черзі, кидати трупів на авто. За цю працю люди одержували право купити хліб без черги. І завжди були бажаючі робити те, тільки щоб одержати хліб. Так чистили вулиці Києва від померлих з голоду селян. Не менше як півроку стояли черги біля крамниць за комерційним хлібом, поки люди його наїлися...

Коли став достигати врожай в 1934 році, голодні селяни рвали колоски ще недозрілого хліба й Ілі Іх. І тоді Сталін дав наказ, щоб тих, хто буде зривати колоски, засуджувати на 10 років ув'язнення.

У мене є знайомі, які в 1932-1933 роках жили в Берліні. Вони розповідали мені, що в Берліні були відкриті крамниці, де продавались продукти харчування з Радянського Союзу під гаслом «*Überschusse des*

russischen Volkes» («Надлишки російського народу»).

Мене дивує лише одне: іноземні уряди не могли не знати, що в Советському Союзі помирають з голоду сотні тисяч людей. Чому вони не засудили злочинства Сталіна і не хотіли відповісти советському урядові санкціями, якими вони нарешті стали користуватися в теперішній час?

АНДРІЙ ЧАПЛЯ

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ

Коли в степах України замовкли гармати і розвівся дим, а крижаний вітер розніс востаннє спів «Душу й тіло ми положим за нашу свободу» розстріляних уненрівців під Базарем, з Півночі — із Московщини — чорною гадиною поповзла в українські степи комуна — як абсурд большевицької контрреволюції та регрес цивілізації. Больщевицька контрреволюція принесла з собою в українські степи червоного прапора і молот-серп, кривавого диктатора і голо-смерть. І так постало пекло в Україні.

Сто дванадцять тисяч комуністів, гепеушників і міліціонерів Москва кинула на боротьбу проти селянства в Україні. Крім того, організувала ще і місцеві бригади коміззамів (КНС), щоб помагати москалеві здирати світину з рідного поневоленого брата.

Українське селянство було большевицькою владою розділено натроє: на куркулів (заможних), середняків (менше заможних) і бідняків (незаможних). Потім усіх обкладено непосильними податками хлібоздачі державі, відповідно до заможності, та ультимативно продиктовано: або плати угроблюючі податки, або віддай геть усе своє майно і вписуйся самий в комуну (пізніший колгосп)! Так чи інак — а селянина нема! Значить, треба чинити опір...

Влада ж зареагувала на опір грабунками, руйнацією селянських господарств, терором, арештами, висилками та вбивствами самих навіть селян.

Селяни завзято чинили спротив комуні. Часто навіть самі підпалювали власні господарства по хуторах, виганяючи геть із дворів свою худобу, з прив'язаними таблицями на шиях «Згину, вмру, пропаду, а в комуну не піду!» Робили все, аби нічого даремно не дісталось голодранській большевицькій владі! Стріляння крізь вікна в представників влади — було останньою розплатою одчаю загибаючого селянина.

Арештовані владою «куркулі» валками та ешелонами потягнулися на Соловки, в Сибір — на каторгу і смерть.

Середняки також виявили впертість, і нічого не хотіли владі даремно віддавати!... Одних тільки бідняків було насильно загнано в комуни, так як останнім окрім убогості нічого було губити. Але ж — яка тоді користь із таких голодранських комунарів?.. З «загірними комунами» вийшов хляп! Москва тоді рішила заграти іншою й останньою картою: відібрati геть від усіх селян харчі, і хай селянство з голоду згине, коли не хоче покоритися «мудрому вождю» Сталіну та його насаджувачам «соціалістичного ладу». І революційний клич «Грабуй награбоване!» знову пішов у рух. Тільки цим

разом грабували вже і душі!

Як хорти гонили комуністи, гепеушники і активісти по селах і хуторах, шпорячи ковіньками землю, шукаючи прихованого хліба, арештовуючи селян як «клясових ворогів», що осмілилися «дурити» владу і саботувати СОЗ (спільну обробку землі). Тоді ж і ось цю пісеньку було укладено: «Батько в СОЗ-і й мати в СОЗ-і, а діти ходять по дорозі... А як зібачать ГПУ — ховаються в кропиву». Ба, навіть кропива не так жалила, як ГПУ! На мого батька, наприклад, гепеушники з активістами комнезаму чимало разів робили наскок, щоб скопити — потім убити, чи десь на Соловки запроторити. Одного разу мало що не закололи вилами в соломі, у клуні. На щастя, не знайшли... Натомість матір мою таки убили — і то на моїх очах! — у листопаді 1932 року, викидаючи нас із нашої хати. Її убив присланий владою комуніст Жид з двома місцевими землячками (мовби яка іронія: колись, у революцію, у цій хаті моя мати була вирвала Жида дослівно із рук двох п'яних повстанців, та врітувала його від розстрілу).

Після «розгрому куркуля, як кляси» і «виметення до останньої зернини хліба державі» у селян, українське село навістила всевладна голода смерть.

... В степу можна було переїжджати цілі села, і ніде не здібали живої душі. Усе вимерло! Ні собак, ні котів, ні інших домашніх тварин — люди поїли геть усе. А наостанку і самі опухали і вмирали, часто гублячи глузд і під приступом галюцінацій накидаючись одне на другого — щоб з'сти. Було збожеволіла мати заріже і зварить свою дитину та, наївшись її, потім ходить довкола хати і шукає тієї дитини, щоб і її, бідну, нагодувати також.

У опустілих і порослих бур'янами селянських оселях чаївся сум, страх. А над тим усім стояв сопух мертвеччини...

У місцевостях, де були ліси, люди ще якось рятувалися листям дерев, корою, корінням бур'янів і т. д. Пробували споживати все, що здавалось ніби щастивним. Мене, тоді ще хдоп'я, батько щодня водив у ліс, щоб там знайти якогось гриба чи може і пташинне гніздо... Одного ранку він оглянув мене та й каже: «Ти сьогодні вже нікуди не підеш, лежи на печі...» Мій набряклій живіт та ноги і лискуча шкіра віщували недобре... Степовики, що якимсь дивом заброджували аж у наші сторони, на північну Київщину, раптом наївшись якогось коріння, все одно не витримували — вмирали. Ми їх часто надибували то під тином або у порожній клуні мертвими, вкритими муравлями чи розточеними червою вже. Закопували їх якнебудь ми самі. Бо влада тим не цікавилася...

Хліб, що достигав в полі, влада взяла під охорону. На полях стояли вартові вежі й узброєні вершники день і ніч гасали межами, пильнуючи, аби ніхто й колоска не зрізав. Пізніше навіть і голу стерню стерегли. Не забуду, як одного разу я тікав по стерні від такого вершника. Кінь хропів уже наді мною, як я, переляканий, упав і сильно забився грудьми об землю — що аж дихати заперло! Вершник зіскочив з коня, потягнув мене упоперек пужайлом і відібрав торбу, у якій було лише трошки пророслих житніх колосків. Потім він з тією торбою і колосками погнав конем далі, а я поволіся додому, заливаючись голосно плачем... Та я ще був живий! Адже ж багато тоді людей влада розстрілювала або назавжди ув'язнювала за збирання колосків (як за «порушення соціалістичної власності»). Люди ж бо повинні були вмирати, а не рятуватись, хоч би і пропадаючими на землі колосками. Такий був закон!

Влада бльокувала Україну і на границях. Якось моєму батькові було вдалось добраться аж до Іжевська, за Москвою, і там у рідні (що втекла туди під час розкуркулювання) набрати торбу хліба. На границі в Україну міліція відібрала у батька той хліб, зоставивши йому лишетрохи сухарів, щоб стачило з чим додому добраться. Взагалі ж тоді заборонялось цілі хлібини перевозити з Московщини в Україну! З лише перерізаною хлібиною дозволялось Українцеві ступити на свою ограблену і сплюндровану землю!

Мільйони українських дітей, стероризованих і осиротілих під час колективізації та голодомору, на все життя зосталися психічно скаліченими (мою тоді 7-літню сестру так було перелякано, що потрапила була аж у кататонічний стан). Маси дітей, утративши батька-матір та всяку ріднію, мов бездомні голодні собаки всюди бродили, і міліція виловлювала їх та відправляла у так звані «доми безпритульних» під опіку влади, де потім виховувала з них, безіменних, «советських патріотів» на віху Сталінові та його комуністичної партії.

А що сталося з так званими людоїдами — були ж такі? Очевидно їх було виловлено і порозстрілювано — це страших. А молодих і дужих влада вивезла на Соловки, до Білого моря, де українські дівчата-людоїди, у воді пошию, зв'язували колоди дерева для експорту капіталістам. Ну а прибо дужих хвиль потроху забирали тих дівчат з собою у море на віки-вічні. Біле море ховало від одурілого світу їхню молодість, вроду, чистоту, невинність та чужі гріхи. Їхні імена і склітки їх — у Москві стома замками замкнуті!

Десять років пізніше в Ялті, над Чорним морем, Сталін призвав Черчілеві, що його політика України обійшла аж в десять мільйонів людських жертв! «То було щось страшне, гірше ніж війна», — жалівся диктатор.

Отак в українських степах постала Велика Могила, у якій Москва брутально похоронила і гуманізм і цивілізацію! 33-ї рік — звуться та могила.

Травень, 1983 р.

The Toronto Sun

THEY PLAY INTO SOVIET HANDS: DISSIDENT

Anti-nuke protesters 'naive'

By BOB THOMPSON
Staff Writer

Anti-nuclear protesters are naive if they believe the Soviets won't take advantage of Western disarmament, a former Ukrainian political prisoner says.

Valentyn Moroz, 47, was released from a Soviet Union jail four years ago yesterday.

Moroz said he was arrested for "political activities" similar to those by anti-nuclear demonstrators last Saturday.

Moroz said the demonstrators should picket in Moscow as well as Toronto for peace and if they did, "they would be arrested like I was."

Although he lives in Toronto, Moroz said he still supports dissidents in the Soviet Union.

"I am a witness," he said as he sat with his wife Vira, 21, a University of Toronto student.

Moroz said the Soviet Union would use Western anti-nuclear sentiment to gain the upper hand.

Moroz was arrested in 1965 for "anti-Soviet agitation" and spent four years in a concentration camp east of Moscow.

He was arrested again in 1970 and spent nine years in various Soviet prisons before a well-publicized exchange involving two Soviet spies and five political prisoners set him

free.

Moroz wrote a book — *Report From Beria Reserve* — and publishes a magazine in English for Ukrainians. He is also preparing his memoirs.

The writer and poet, who recently received his doctorate from U of T, sent a Christmas card to Soviet leader Yuri Andropov that read: "My trials are behind me but your trials are still ahead."

He never received a reply.

Moroz lived in the U.S. for two years where he was senior research fellow at Harvard University. He moved to Toronto in 1981.

Soviet 'decolonization' inevitable, scholar says

By William R. Wineke
Of The State Journal

Wisconsin State Journal

The "decolonization" of Russian satellite states in Eastern Europe is as inevitable as was the decolonization of European empires in Asia and Africa, asserts a prominent Ukrainian dissident.

The rise of the Solidarity labor union in Poland is merely symbolic of what is happening throughout the non-Russian lands of the Soviet Union, suggests Valentyn Moroz, a Ukrainian poet and scholar who was freed after 13 years in Communist prisons in 1979 as one of four intellectuals exchanged for two Soviet spies.

Moroz was in Madison Monday to speak to University of Wisconsin-Madison students.

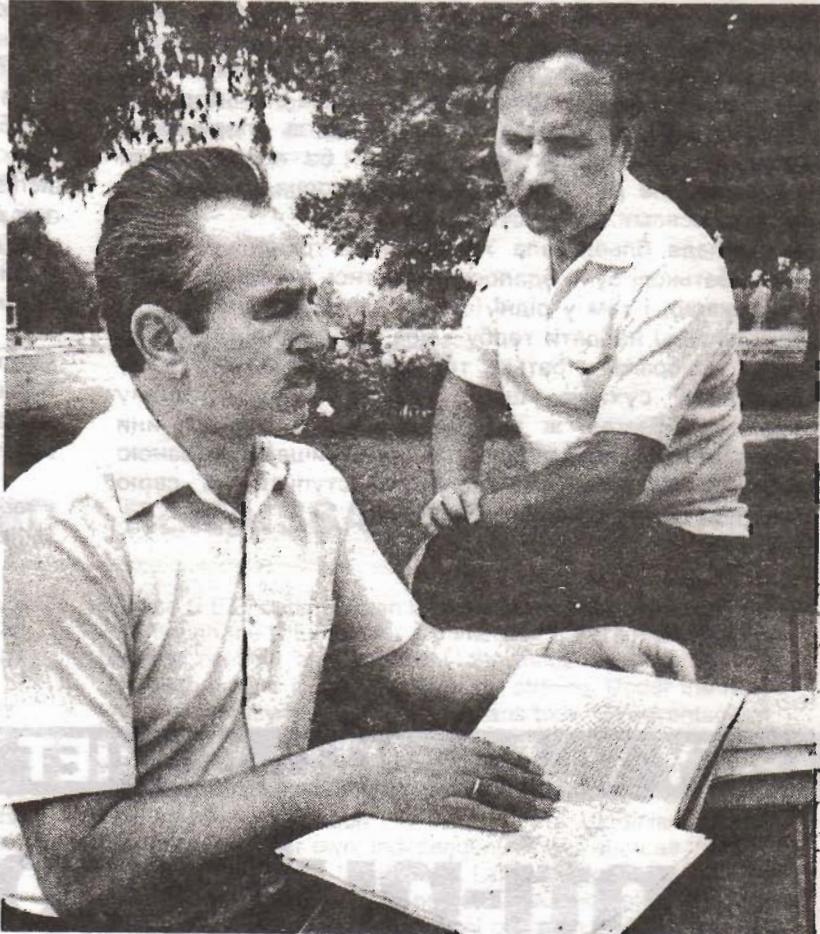
He is the guest here of the Rev. John Shep, pastor of the Western Koshkonong Lutheran Church. Shep is also of Ukrainian descent.

"If countries like the Ukraine and Poland would withdraw from the Soviet empire, we would have a safer world," Moroz said in an interview Monday. "It is only the Soviet empire that produces the atmosphere of tension we now experience."

He suggested that decolonization is an inevitable force of history.

"The events in Poland are the beginning of decolonization," Moroz said. "In Eastern Europe we see the beginnings of a process that occurred in Asia and Africa 25 years ago. The Soviet Union is the last remaining colonial empire in an anti-colonial age."

Although events in Poland are the

Valentyn Moroz, left, visits with the Rev. John Shep.

—State Journal photo by L. Roger Turner

most publicized anti-colonial efforts, dissent is rising throughout the Soviet Union, Moroz said.

Last year, Ukrainians attempted to sabotage the gas pipeline built to Europe, he added.

"Slowly, but surely, the resistance is beginning to build up. In the 1960s and 1970s, the resistance was among the intellectuals and the artists; but now more radical forms of opposition are occurring.

"In Poland, for the first time, we see a merger of the intellectual movement and the workers' movement."

He predicted that, as resistance movements gain momentum, the Soviet Union will have to divert a major part of its armed forces to

UKRAINIAN ART CERAMIC CENTRE

1398 BLOOR STREET WEST

TORONTO, ONTARIO, CANADA

765-6693

M. KOPYSTANSKY

ward keeping dissidents in line. This is already happening in Afghanistan, he said.

"In Afghanistan they are very short of alcohol so soldiers have begun putting shoe polish on bread and letting it steam in the sun. The alcohol in the shoe polish soaks into the bread, they scrape off the polish and eat the bread in order to get drunk."

Further evidence of the decline of the Soviet system can be found in the increasing alcoholism of the Soviet people, Moroz suggested, adding that the lifespan in Russia is actually de-

clining and that highest death rates are among men aged 22 to 44.

"My trouble is not whether freedom will come or not. I believe in the processes of history. The challenge for me is what structure and form the protest will take," he said.

Moroz said he is concerned less about the fall of Communism — an event he considers inevitable — than he is about what will replace it.

"The Communist regime will be destroyed but a new Russian imperial structure may take its place," Moroz warned.

Canadians apathetic, Ukrainian dissident says

By AGNES BUTTNER
Journal Staff Writer

THE EDMONTON JOURNAL

Canadians don't want to know what is happening in eastern countries and don't want to be bothered, says a Ukrainian dissident.

"Everybody is worried and concerned about how to avert the nuclear catastrophe, but the west has not noticed that World War Three has been in progress for a long time," said Valentyn Moroz during a visit to Edmonton.

Moroz, who now lives in Toronto, was imprisoned for 13 years by the Russians and released in 1979 with three other dissidents in exchange for two Soviet spies.

"The Soviet Union has captured Poland, Czechoslovakia, Hungary, Bulgaria, Ethiopia, Cuba, and Angola," he said Monday through an interpreter. "There is no end to this. Even now war is being waged in El Salvador."

"It is very unfortunate that the west doesn't understand this. A typical Canadian will say 'I don't care, don't bother me with this.' But today the Soviet Union will want Canadian goods and tomorrow it may not. This has happened on many other occasions."

The Edmonton branch of the Ukrainian National Federation of Canada brought Moroz to Edmonton to talk about the Ukraine's "forgotten Holocaust" when six million people starved to death in 1932-1933.

Moroz said the west was misinformed by agents of Josef Stalin's government who succeeded in keeping the famine secret. The Ukraine is the chief base of the Soviets, but once the Ukraine sets itself free "Russia will cease to be an empire," he said.

"When this empire falls apart the threat

of nuclear war will disappear as well."

Moroz said another Afghanistan situation is happening in the Ukraine and young people are openly singing their national anthem on the streets. With the growing unrest there "it's not surprising young radicals would take up arms and go into the forests," he said.

"As a rule such processes are very explosive. In Poland it took the form of Solidarity and I do not know what form it will take in the Ukraine or in Lithuania, but this explosion will come."

"The two hands that would choke the Soviet empire" are the Ukrainian and Jewish national movements in the Ukraine, he said.

"There is a fable about some alleged anti-Semitism among Ukrainian people, but this is a fable being spread in the west with KGB money."

СТЕПАН ЖЕНЕЦЬКИЙ

ЧОМУ НЕ ВДАЛАСЯ «СХІДНЯ ПОЛІТИКА» «СОЛІДАРНОСТИ» В УКРАЇНІ?

Коли на початку 1980 рр. почала діяти в Польщі польська незалежна від режиму професійна спілка „Солідарність”, в ряди якої відразу вписалося понад 10 мільйонів робітників усіх категорій, та яка силою фактів

стала була другим після комуністичної партії і уряду (а хто зна чи й не першим?) керівним чинником у державі, то на Заході сподівалися, що ця „польська революція” пошириться також і на інші сателітні держави, підкоре-

ні Московією, а може нарешті і на самий Советський Союз. Були й серед української еміграції одиниці, які сподівалися, що ідеї польської „Солідарності” поширияться на Україну й там спричинятися неспокої, а дех-

то йшов у своїх сподіваннях так далеко, що це навіть може бути початком кінця Советського Союзу.

Але як знаємо, так не сталося. Польська „Солідарність”, яка хоч зразу стала великою політичною силою в Польщі і якої таки дуже перелякалася Москва, не змогла поширити своїх ідей серед інших сателітних народів і підняти їх до одностайного спротиву проти московського поневолення. Зокрема не вдалося польській „Солідарності” поширити своїх ідей та підняти до спротиву Москви, поневолені народи, що входять у склад Советського Союзу, а в першій мірі найчисленнішого з них, українського народу.

Чому провідники польської „Солідарності” не змогли, хоч намагалися прихили довір’я до себе і поширити свої ідеї за унезалежнення серед українського народу, дає цікаву відповідь на це питання американський дослідник Джордж Лібер, у статті п. з. „Невдача „східної” політики „Солідарності”, що була надрукована в поважному американському журналі „Де Нью Лідер” з 27-го червня 1983 р. Автор статті, Джордж Лібер, є докторантом східно-европейської історії Колумбійського університету в Нью Йорку.

Коли в 1980-81 рр., пише цей американський автор, постала в Польщі „Солідарність”, то однією з її прихованих цілей було нав’язати зв’язки, а це значить поширити свої ідеї на Білорусь, Україну і Литву — частини яких до 17 вересня 1939 р. були під окупацією Польщі, а пізніше, після розгрому її Німеччиною, зайняла Москвія.

Надіючись на можливість „експорту” своєї революції до своїх колишніх колоній, речники КОРУ (Комітет Оборони Робітників), „Солідарності” і провідники польської католицької Церкви, визнали і стали підтримувати права національної окремішності білорусів, українців і литовців. Та найважливішою метою того ідеологічного підходу було прихилити на свою сторону серця і симпатію українців, за територію яких іде боротьба вже 400 років між Польщею і Московією. Пріоритети КОРУ, „Солідарності” і Церкви стали проповідувати, що незалежна українська держава потрібна, щоб могла вдергатися „відновлена польська демократична держава”. Наприклад у грудні 1980 р., визначний член проводу КОРУ, Яцек Куронь, виголосив у Варшавському університеті доповідь, у якій заявив, що „не може існувати незалежна Польща без незалежної України”.

Під час 14-місячного періоду між підписанням Гданської угоди, в якій узаконено діяльність „Солідарності” і встановленням воєнного стану, польські інтелектуали видавали таємні журнали, у яких писалося прихильно і з симпатією про боротьбу білорусів, українців і литовців проти де-націоналізації і москалізації тих народів у Советському Союзі. На коротко перед проголошенням воєнного стану група польських католицьких інтелектуалів була заплянувала видавати новий журнал „Sasiady” (Сусіди), завданням якого мало бути започаткування обміну поглядами з інтелігенцією захоплених Московією територій, як рівнож з сусідньою Німеччиною і Чехо-

словаччиною.

Всі ці пляні „Солідарності” могли мати небезпечний вплив на Советський Союз. Кремлівські ватажки побоювалися, що польська революційна „зараза” може поширитися на західні не-московські республіки в цей самий спосіб як „Празька весна” і чехословацька спроба з федерацією, яка була сильно розбурхала націоналістичні почуття українців. Не зважаючи на велику небезпеку для „Солідарності”, дехто з головних провідників польської революції поширювали свої кличі про унезалежнення і прибрали більш бойову підставу супроти Москви, як це зробили чехи. Як відомо, у вересні 1981 р. „Солідарність” була видала заклик до творення вільних професійних спілок в цілій Східній Європі, а також у Советському Союзі, що було виявом якраз тієї боєвої постави.

Цікаво, пише автор, що провідники „Солідарності” не виявляли бажання відображення і поновлення включенню до складу Польщі земель зперед Другої світової війни. Навпаки, погляди польських опозиціонерів відносно тих територій і інших мешканців, виявляли шире бажання, щоб народи тих територій включилися у спільну боротьбу з іншими не-московськими народами проти московського панування в Східній Європі. Чому ж тоді, питає автор, не вдалося полякам, притягнути українців до цієї боротьби?

Початково, пише автор, українці дивилися на ці події, які розвивалися в Польщі з недовір’ям: прибуття папи Івана Павла II в червні 1979 р., страйки і демонстрації влітку 1980 р. і

Гданська умова. Ті, що мали спеціальні телевізійні антени, могли слідкувати що там діялося, бо польські телевізійні передачі можна було бачити в Західній Україні. І недовір'я („таке не може статися в нас“) скоро перетворювалося в подив змішаний із заздрістю („якщо вони можуть так поступати, то чому ми не можемо?“). Навіть багато старших віком українців, що терпіли під польським пануванням перед 1939 р. і сильно ненавидять поляків, не могли повздежатися від великого подиву великої перемоги польського народу над партією і державним апаратом.

Таке прихильне наставлення до „Солідарності“ дійшло до вершка в грудні 1980 р., коли було відкрито пам'ятник польським робітникам, убитих раніше поліцією. Церемонія відкриття цього пам'ятника була потішаючою для українських глядачів тому, що поляки успішно поширили можливості дії іхнього політичного життя. Більше, як 25 років після того, як Хрущов у своїй „секретній“ промові виявив злочини Сталіна, московсько-комуністичні власті все ще не виявили мільйонів жертв, що їх спричинили москалі під час чисток, спричиненого ними голоду в 1932-33 рр. та не поставили пам'ятника замордованим. Вкоротці після відкриття пам'ятника жертвам у Гданську, відзначки „Солідарності“ і її часописи-тижневик, перенімугловували на Україну, де його продавали по 100 рублів (140 дол.) за штуку на чорному ринку.

Але в парі з тим, як українці потихоньку раділи з перемог „Солідарності“,

рівночасно вони ставали щораз більше затурбовані щодо її, „Солідарності“, плянів відносно раніше контролюваних Польщею територій. А причиною зміни такої постави було це, що в часі між Гданською умовою і замкненням кордонів між Польщею і Советським Союзом влітку 1981 р., українці мали можливість спостерігати поведінку тисячів польських туристів, які прибували в Україну і продавали західні і польські джинси на чорному ринку га спричиняли льокальні економічні труднощі тим, що викуповували масово харчі, золото та всякі дорогоцінні речі.

Українці побачили, що ті польські туристи погано поводилися і були безличними. Вони поводили себе, якби були вищою клясою, викрикували „я є поляк, або полька“ та вимагали країнського їх трактування при купні. А деякі навіть кричали на молодих українських продавців, які не розуміли польської мови: „Чому ти не говориш по-польському, а вживаєш тієї паскудної мови?“

Така поведінка відсвітила давню ворожість українців проти всіх поляків. Вона пригадала давні спомини польського панування з перед 1939 року: не тільки урядову дискримінацію сутичка не-поляків на цивільних працях, на студіях, у війську і на релігійному полі, але кроваву пакифікацію у 1930-му році.

Поведінка польських відвідувачів спричинила в українців найгірші підозріння про „нові відносини“, що їх обіцювали речники КОРУ. „Солідарності“ і достойники польської католицької Церкви. Ці нові заклики по-

ляків українці тепер стали розглядати, як просто пусті слова, прикриваючі темні наміри. Ця нехіть впарі з безнастяною зливою московської протипольської пропаганди не слухати закликів поляків до солідарності з польськими робітниками і робітниками Східної Європи до боротьби за відновлення свободного життя спричинили, що українці не пішли за прикладом „Солідарності“ і не почали боротьби за свої вольності.

Кремлівські ватажки дуже скоро й зручно використали цю нову хвилю ворожості українців до поляків. Їм удалося переконати українців — в першій мірі тих, із Західної України, які в основному дуже вороже ставляться до партії і московського режиму — що поляки мають загарбницькі наміри супроти української території.

В такий спосіб, закінчує свої цікаві, на нашу думку цілком вірні роздумування про невдалу спробу провідників польської „Солідарності“ прихилити українців до своїх ідей. Поляки, що могли стати місіонерами революції в Східній Європі, настроїли вороже проти себе можливих союзників в Советському Союзі, українців, і тим спричинили нарадчу „Солідарності“ в їх плянах спільної боротьби за визволення Східної Європи з-під московського панування.

БАЗАР

*Прибув з України і все розказав,
І стрілами серце пройняв — горе!
А крові, а сліз — море!
Лишілось нас мало і вже без надій
Підемо в останній нечуваний бій — на жертви,
Хай будем розбиті ми ворогом злим,
А не покинем боротись з ним і мертві!*

Олександр Олесь

Цим віршем О. Олесь висловив почуття вояків Української Армії, котра опинилася в Галичині після трагічного закінчення визвольної боротьби. В тяжких боях з московськими арміями українське військо відступило до Галичини, де було інтерноване польською владою.

Перебуваючи в таборах військовополонених, вояки українського війська не могли погодитись з долею України, палко вірили в продовження боротьби за волю України і не зрікались своєї мрії відновити боротьбу за свою державу.

З України приходили тривожні чутки про московську розправу над населенням України, також вістки про повстання і спротив москалям. І тоді в таборах інтернованих почали організовуватись групи для походу на Україну. До Волинської групи зголосилося біль 1000 з найкращих, щоб продовжувати боротьбу за самостійність.

І восени 1921 року група вояків під проводом отамана Юрка Тютюнника, з дуже малою кількістю зброї, амуніції і харчів, вирушила на Україну. Пішло біля тисячі осіб — найкращі з кращих, котрі воліли лицарську смерть в змаганні за волю батьківщини, ніж животіння на чужині. І цей героїчний чин дав нашій нації дату 21-го листопада! Ця дата записана в історії України кривавими літерами — в той день 359 українців свідомо віддали своє життя батьківщині. Вони не роздумували, не аналізували свій вчинок, свою жертву найдорожчого дару — життя — яке поклали на вівтра України. Їх було 359 — все, що залишилося з тієї тисячі, котра пішла з польських таборів так званим другим зимовим походом в Україну.

Сьогодні ми не будемо зупинятись над питанням, чи той похід був добре продуманий та запланований, чи мав вигляди на успіх, але ми знаємо, що 1000 молодих героїв пішла! Вела їх надія на звільнення України від москалів. Але в той час Україна вже була обеззброєна і зетеризована московською окупаційною армією і не могла прийняти участі в зrivі. Голова московського уряду на Україні, нарком Раковський, для здушення повстань і заворушень проти москалів на початку 1921 р. видав декрет, котрий звучав так:

1. Всі, що ставляться проти совітського режиму, мають бути на місці розстріляні.
2. Найближчих родичів повстанців мається вивезти і помістити до концтаборів.
3. Села, що доставляють повстанцям коні, підводи, і також роблять повстанцям військові послуги, оголосити в стані облоги і карати їх так: А. Конфіската всіх за-

собів живності, майна, військове обстрілювання села, цілковите знищенння. Б. Грошова контрибуція.

4. Доручаю комендантам запілля, як також представникам совітської влади, доставити список сіл, що вважаються гніздами контрреволюції, і перевести вищеведені карі.
5. Рівночасно наказую, щоб коменданти запілля, після здавлення повстань, перевели роззброєння населення.
6. Наказую зі всіх місцевостей, де приготовляються буржуазні повстання, негайно забрати закладників, їх треба брати з-поміж заможних та впливових кіл населення, котрих підозрюється, що вони помагають бандитам.
7. Закладників передати чрезвичайці або ревтрибуналові в шлях засуду.
8. Оголосити населенню, що на випадок участі селян в повстаннях проти московської влади, або взагалі якої-небудь ворожої акції проти совітів, закладники негайно розстрілюються.

Як ми бачимо, цей декрет передбачав всі можливості спротиву України, і цим декретом нарком Раковський і московська влада закувала Україну в кайдани.

Хочу тут згадати за долю наркома Раковського. Після того, як він знищив Україну для москалів, в 1927 р. його викинули з партії, в 1929 р. заслали на Сибір, а в 1938 р. ще дали 25 років тюрми. Так москалі використали його для знищенння України, а потім і його знишили.

Поет-дажбожич у вірші «Лицарям Базару» сказав: «Зимовим сном Вкраїна спала». На мою думку, Україна не спала, тільки була закута в кайдани голоду і терору. Населення, стероризоване, обкрадене з харчів і майна, стояло перед загрозою страшного голоду і знищення, не могло дати помочі учасникам походу. І та тисяча, що палала бажанням підняти повстання проти москалів, не могла цього зробити. Рейдуючи, вони пішли вглиб України, але мусіли відступити під тиском московського війська. Того року зима випала рання і дуже холода. Через брак необхідного одягу, багато вояків похворою, повідморожувало руки та ноги, і мусили відступати. Вертаючись назад до Польщі, з тисячі залишилось коло 900 осіб. Під селом Малі Мінки на Волині на групу напала кіннота москалів. Дорога, по якій рухалась колона, була вкрита глибоким снігом, навколо були замерзлі болота. Нараз почувся важкий шум кінноти, що наблизив

наближалася у величезній кількості. Створилася паніка. отаман Юрко Тютюнник зі своїм штабом втік. Вояки

почали стріляти у ворога. Кіннота відступила і почала заходити з другого боку, щоб оточити колону. І почалася битва. Колону оточили. Декому з вояків пощастило відступити до села Звіздань.

Обіжник наказу московської армії писав:

«Так звана петлюрівська армія знищена. 400 осіб порубано, 359 розстріляно, 41 особу взято до Києва на перевірку».

Під час того бою, в таких несприятливих для українського війська, москалі втратили 169 осіб забитими.

В полон москалі забрали 359 вояків. Їх замкнули в церкві у селі Малі Міньки, і почали намовляти козаків, щоб вступили до московського війська, обіцяючи прощення. Полонені козаки мовчали. Раптом з гурту виступив козак Степан Щербак:

— Від себе і від своїх товаришів заявляю, що ніхто з нас до вашого війська не піде, бо всі ми бились за Україну і присягали битись до загину. Ми знаємо, що на нас чекає, але знайте, що наша смерть вам не проститься.

Після цієї рішучої відповіді комісари вийшли з церкви.

Москалі зігнали селян з околиць Базару копати могилу для вояків, і 21-го листопада вивели їх на розстріл. Перед екзекуцією підполковник Кузьменко сказав коротке підбадьорююче слово, і українське

вояцтво почало співати «Ще не вмерла Україна», перерване сальвами з кулеметів...

Так закінчився Другий зимовий похід.

I сьогодні ми згадуємо і тих 359, що були розстріляні, і тих 400, що були порубані, і тих 41 особу, що були взяті до Києва на допити. Їх доля була напевно непорівнянно гірша від розстрілу.

Отаман Юрко Тютюнник після ганебної, зрадницької втечі перебував в Польщі. В 1924 році вернувся на Україну. Там москалі використовували його в пропагандивних фільмах проти українського визвольного руху, а в 1929 році розстріляли.

На якийсь час Москва здушила змагання України за незалежність. Але ненадовго, бо вже у 1941 році, незважаючи на величезні втрати української нації внаслідок голодів, терору, провокацій, — знову Україна показала стремління до боротьби за незалежність.

В Українській Повстанській Армії відродились лицарі Базару, і хоч знову змагання не закінчились успішно, але дали дороговказ будучим поколінням.

Максим Грива, поет-націоналіст, знищений москаліями, у вірші «Ми» писав:

«Ми карали Москву за Сузdalъ,
За Росію ще будем карать!»

СПАДЩИНА

АНДРІЙ ШВЕЦЬ

ХУСТ

Коли Гітлер окупував Чехію, то Словаччина оголосила самостійність. Тоді я працював у Братиславі, в Країнському уряді — це головне управління для доріг і залізниць. Всіх нас, навіть чехів, звільнили з праці. Це той час, коли Закарпаття оголосило самостійність.

Поїхав я на Закарпаття. Жінку й дитину залишив у Братиславі. Ужгород мадярський, і я мусив їхати (частинно автобусом) через окуповану мадярами частину Закарпаття. Я бачив, як мадяри муштрують розстрільні... Приїжджаю в Хуст. Тут наша самостійна Україна. Ходжу сюди-туди — працю знайти не можу. Нарешті пішов до Дирекції залізниць, яких 200 км. Директор, інж. Бородайкевич. Він зінав мене з Брна, я там керував студентським хором.

— А, пане-товаришу, що ви тут робите?

— Шукаю праці і не можу знайти.

Він обняв мене, поцілував.

— Сідайте тут.

Він закликав свого помічника... На машині написав призначення — 7500 чеських корон...

Українці гуртується... Готуються до установчих зборів. На Закарпатті — січовики. Клемпуші, два брати Рогачі... Одного Рогача, Телігу (юнак військової школи), його жінку, поетесу Олену та ще 27 українців німці під'їхали вночі і замордували...

Чехи спочатку не хотіли відступити Закарпаття. Військом ген. Путна (жінка московка, він — легіонер...). Вуличний бій... Чеські солдати б'ють по головах січовиків... Втихло... Я пішов з бувшим моїм юнаком Шептуном (інженер) до бараків січовиків... На підлозі (вікна й двері виломані) 5 мертвих січовиків... Перехрестив... Прошептав «Отче наш...» Знову перехрестив. Заплакали та й пішли... Чехи пішли додому... Хуст маячить нашими прaporами. За пару днів прийшли мадяри. Нас ще два тижні потримали. Ми мали пашпорти Нансена. Німець дав візу, і ми поїхали до Чехії.

ПОЖЕРТВИ НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

«АНАБАЗИСУ»

/Від 29 червня до 1 жовтня/

КАНАДА

Когут П., Т./ - 68 дол., родина Бабич /Тор./ - 34 дол., Смалюх М. /Гвелф/ - 50 дол., Стельмах Ю. /Тор./ - 18 дол., Н.Н. /Тор./ - 20 дол., Косіковський Е. /Віндзор/ - 8 дол., Романюк М. /Лондон/ - 4 дол.

Гілевич М. /Честер/ - 40 дол., Я. і М. Савка /Детройт/ - 25 дол., Зінченко В. /Чікаго/ - 17 дол., Скоп О. /Каліф./ - 14 дол., Котенко В. /Чікаго/ - 7 дол., Ікавий Й. /Клівл./ - 4 дол.

АНГЛІЯ

АНГЛІЯ

Марченко М. /Лестер/ - 30 ф., Василько С. /Ноттінгем/ - 15 ф., Королевич А. /Нотт./ - 10 ф., родина Верхола /Нотт./ - 10 ф., Смолікевич Е. /Нотт./ - 5 ф.

НІМЕЧЧИНА

Дем'янів Д. /Пфорцгайм/ - 100 м., Федик О. /Штутгарт/ - 100 м.

ФРАНЦІЯ

Жуковський А. /Париж/ - 20 м.

ВСІМ ЖЕРТВОДАВЦІЯМ — ЩИРА ПОДЯКА!

ЗМІСТ

1. ВАЛЕНТИН МОРОЗ. КГБ - з власного досвіду	5
2. VERA MOROZ. The murdered Renaissance	10
3. YAROSLAV LEBEDYNSKY. "Nous sommes seul".	12
4. LUBA SAMOCHIN. Multiculturalism and Ukrainians	13
5. Матеріали з України	14
6. Чого кому бракує	16
7. МАРІЯ КРЕМІННЯРІВСЬКА. Етап	18
8. Сміх на залі	30
9. Комітет проти вживанняsovітських свідчень	31
10. РОМАН КУХЛЯР. Тотожне свідчення	34
11. ІРИНА ФІЛІПОВА. Мої спогади про голод в Україні 33-го року	37
12. АНДРІЙ ЧАПЛЯ. Голодомор в Україні	38
13. СТЕПАН ЖЕНЕЦЬКИЙ. Чому не вдалася "східна політика" "Солідарності" в Україні?	41
14. ВАЛЕНТИНА СВІЧ. Базар	44
15. АНДРІЙ ШВЕЦЬ. Хуст	45

Printed by KHAN'S COMMERCIAL COPY CENTER INC. (416) 762-7204